

Polskie Towarzystwo Fizyczne w Wilnie i Toruniu

Józef Szudy*

Instytut Fizyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Streszczenie. Przedstawiono krótki opis działalności Polskiego Towarzystwa Fizycznego najpierw w Wilnie w okresie od 1920 do 1939 a następnie w Toruniu po II wojnie światowej. Pierwszym przewodniczącym Oddziału Wileńskiego PTF był Waclaw Dziewulski, jeden z organizatorów ośrodka fizyki na Uniwersytecie Stefana Batorego. Przedstawiono takie wydarzenia jak zorganizowanie dwóch Zjazdów Fizyków Polskich w Wilnie, powstanie Sekcji Dydaktycznej oraz założenie czasopisma dla nauczycieli *Fizyka i Chemia w Szkole*, które odegrało ważną rolę w podnoszeniu poziomu nauczania fizyki. Oddział Toruński PTF został założony w 1947 roku przez Aleksandra Jabłońskiego wspólnie z kilkoma fizykami przybyłymi do Torunia z Wilna. W roku 1955 Oddział był współorganizatorem Polskiej Konferencji Optyki Atomowej i Molekularnej, w 1963 zaś Międzynarodowej Konferencji Luminescencyjnej; ponadto zorganizował trzy Zjazdy Fizyków Polskich. Od roku 1969 jest współwydawcą czasopisma *Reports on Mathematical Physic*.

Słowa kluczowe: historia fizyki, Uniwersytet Stefana Batorego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Polskie Towarzystwo Fizyczne, PTF

Abstract. A brief account of the history of activity of the Polish Physical Society in Wilno between 1920 and 1939 and in Toruń after the World War II is given. The first chairman of the Wilno Branch of the Society was Waclaw Dziewulski, one of the organizers of the Physics Department of the Stefan Batory University. Some details are given about various events such as two Congresses of Polish Physicists in Wilno as well as the rise of the Didactic Section that contributed to the establishment of the journal *Fizyka i Chemia w Szkole (Physics and Chemistry in School)* that played an essential role in the development of science teaching. The Toruń Branch of the Society was established in 1947 by Aleksander Jaloński and several physicists who arrived in Toruń from Wilno. In 1955 the Toruń Branch organized the Polish Conference on Atomic and Molecular Optics and in 1963 the International Conference on Luminescence. It was also the organizer of three Congresses of Polish Physicists and since 1969 is the co-editor of the journal *Reports on Mathematical Physic*.

Key words: history of physics, Stefan Batory University, Nicolaus Copernicus University, Polish Physical Society

1. WILNO

1.1. Prapoczątek

Powstanie ośrodka fizycznego w Wilnie stało się możliwe dzięki temu, że 28.08.1919 Naczelnik Państwa Józef Piłsudski wydał dekret o wskrzeszeniu – zamkniętego przez cara po Powstaniu Listopadowym – Uniwersytetu Wileńskiego i nadał mu nazwę Uniwersytet Stefana Batorego (USB). Kilka dni wcześniej do Wilna przybyło z Warszawy dwóch fizyków: dr Waclaw Dziewulski (1882–1938) i dr Józef Patkowski (1887–1943), którzy przystąpili niezwłocznie do organizowania Zakładu Fizycznego. Został on ulokowany wspólnie z Zakładem Chemicznym w budynku przy ul. Nowogródzkiej 22, nieco później nazwanym *Instytutem Jędrzeja Śniadeckiego*. Jeszcze przed oficjalnym uruchomieniem

USB Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego mianowało Dziewulskiego i Patkowskiego na stanowiska zastępców profesora, a później profesorów nadzwyczajnych. W charakterze pomocniczych pracowników nauki zostali zatrudnieni Hipolit Władysław Piwnikiewicz (1894–1924) na stanowisku asystenta starszego oraz Jan Kadenacy (1887–1962) na stanowisku asystenta młodszego. Nieco później na stanowisku asystenta starszego została zatrudniona Jadwiga Falkowska (1889–1944). Oprócz Zakładu Fizycznego utworzono katedrę mechaniki teoretycznej, na którą powołano w charakterze zastępcy profesora dr. Waclawa Staszewskiego (1892–1970). W grudniu 1921 roku ustanowiono Zakład Fizyki Teoretycznej, którego kierownikiem został przybyły z Krakowa prof. nadzwyczajny Jan Weyssenhoff

*ORCID: 0000-0001-7048-5435

Ryc. 1. Założyciele Oddziału Wileńskiego PTF, od lewej: Józef Patkowski, Waclaw Staszewski, Jan Weysenhoff, Waclaw Dziewulski (archiwum UMK)

(1889–1972). Trzy spośród wymienionych tu osób: Dziewulski, Falkowska i Staszewski – jeszcze przed przybyciem do Wilna – 13.01.1919 brały udział w zebraniu założycielskim Towarzystwa Fizycznego w Warszawie, z którego po upływie roku wyłoniło się Polskie Towarzystwo Fizyczne (PTF) [1].

Waclaw Dziewulski urodził się w Warszawie, był młodszym bratem Władysława Dziewulskiego, astronoma, założyciela Obserwatorium Astronomicznego USB. Od roku 1901 studiował w rosyjskim Instytucie Politechnicznym w Warszawie. Po wybuchu strajku szkolnego w 1905 wyjechał do Getyngi, gdzie rozpoczął studia fizyczne. W 1913 uzyskał tam doktorat pod kierunkiem Woldemara Voigta na podstawie rozprawy dotyczącej magnetoptycznego zjawiska Kerra. Jesienią 1913 został zatrudniony na Uniwersytecie Jagiellońskim jako asystent Mariana Smoluchowskiego. W 1916 został asystentem Józefa Wierusz-Kowalskiego na Uniwersytecie Warszawskim.

Józef Patkowski urodził się w Hrubieszowie. Od 1907 studiował fizykę na Uniwersytecie Jagiellońskim, skąd przeniósł się do Monachium, gdzie studiował pod kierunkiem Konrada Röntgena. W 1913 został asystentem Augusta Witkowskiego w Zakładzie Fizycznym UJ, gdzie w 1917 uzyskał stopień doktora filozofii.

Waclaw Staszewski urodził się w Warszawie. W 1910 rozpoczął studia na Wydziale Filozoficznym UJ, potem w latach 1911–1913 studiował na Uniwersytecie w Getyndze. Od 1915 pracował jako asystent Mariana Smoluchowskiego w Zakładzie Fizyki UJ i tam w 1917 wykonał pracę doktorską dotyczącą pomiarów napięcia osmotycznego w złych przewodnikach. W 1918 został zatrudniony w Zakładzie Fizycznym Politechniki Warszawskiej jako asystent Mariana Grotowskiego.

Jan Weysenhoff urodził się w Warszawie, był synem znanego pisarza Józefa Weysenhoffa. W 1907 rozpoczął studia matematyczne, a potem fizyczne na UJ. Wybuch

I wojny światowej zastał go w Szwajcarii, gdzie podjął studia na Uniwersytecie w Zurychu. Tam w 1916 uzyskał stopień doktora fizyki teoretycznej. Jesienią 1919 powrócił do Krakowa i rozpoczął pracę jako asystent Konstantego Zakrzewskiego na UJ. Tam w roku 1921 habilitował się na podstawie prac dotyczących kinetycznej teorii materii i teorii ruchów Browna.

Jadwiga Falkowska urodziła się w Twerze nad Wołgą i tam ukończyła gimnazjum. Od roku 1908 studiowała fizykę na Uniwersytecie we Lwowie. W 1911 włączyła się do działalności w skautingu żeńskim kierując tym ruchem we wszystkich trzech zaborach. Po wybuchu I wojny światowej znalazła się w Moskwie, gdzie kontynuowała studia fizyczne. W 1918 przybyła do Warszawy i zdała egzaminy końcowe na Uniwersytecie Warszawskim. Oprócz fizyki jej wielką pasją było harcerstwo; w 1919 weszła w skład naczelnych władz Związku Harcerstwa Polskiego.

Hipolit Piwnikiewicz urodził się w Warszawie. Po ukończeniu Gimnazjum Miejskiego w latach 1909–1914 studiował w Szkole Mechaniczno-Technicznej Wawelberga i Rotwanda. Potem (1912–1914) był asystentem Stanisława Landau-Ziemeckiego, profesora fizyki tej Szkoły. Od jesieni 1915 był asystentem w Zakładzie Fizycznym Politechniki Warszawskiej.

1.2. Powstanie Oddziału Wileńskiego PTF

Zebranie założycielskie, na którym utworzono Oddział Wileński PTF odbyło się w dniu 31.03.1920. W czasie zebrania wybrano pierwszego przewodniczącego Zarządu Oddziału, którym został Waclaw Dziewulski [2]. Stało się to jeszcze przed oficjalnym powstaniem PTF na Zjeździe Organizacyjnym, który odbył się w Warszawie dnia 11.04.1920 przy udziale delegatów z Warszawy, Krakowa, Lwowa, Wilna i Poznania. Wśród 37 członków założycieli PTF znalazło się 4 fizyków z Wilna: Waclaw Dziewulski, Jadwiga Falkowska, Józef Patkowski i Waclaw Staszewski [3]. Przez cały okres międzywojenny Oddział Wileński miał swoją siedzibę w Zakładzie Fizycznym USB przy ul. Nowogródzkiej 22, gdzie odbywały się regularne zebrania, na których wygłaszano referaty dotyczące aktualnych problemów fizyki. Pierwszy taki referat noszący tytuł *O miękkich promieniach Röntgena* wygłosił wiosną 1920 Hipolit Piwnikiewicz, zaś drugi pod tytułem *O rozbijaniu atomów azotu promieniami alfa* także tej wiosny wygłosiła J. Dziewulska [4]. Wybuch wojny polsko-bolszewickiej i zbliżający się do Wilna front spowodowały w lipcu 1920 ewakuację USB, w tym Zakładu Fizycznego, najpierw do Warszawy, a następnie do Poznania, co spowodowało przerwanie działalności Oddziału Wileńskiego PTF. W związku z trwającą wojną przewodniczący Oddziału prof. Waclaw

Dziewulski wstąpił w szeregi Wojska Polskiego i brał udział w walkach, po zakończeniu których w grudniu 1920 powrócił do Wilna. Dopiero wtedy podjął przerwana pracę organizacyjną i dydaktyczną na Uniwersytecie Stefana Batorego oraz był w stanie planować jakąkolwiek działalność Oddziału Wileńskiego PTF. Zmienił się też skład osobowy Oddziału. W szczególności, nie powrócił z ewakuacji Hipolit Piwnikiewicz, utalentowany młody fizyk doświadczalny. Dzięki staraniom profesorów Dziewulskiego i Patkowskiego oraz rektora USB uzyskał on wsparcie finansowe Ministerstwa na wyjazd naukowy do słynnego laboratorium optycznego prof. Roberta W. Wooda na Uniwersytecie Johnsa Hopkinsa w Baltimore. Tam zachorował, powrócił do Polski; 6.05.1924 popełnił samobójstwo mając 29 lat [5]. Choć pracował na USB tylko przez jeden rok, to pełen inicjatywy nie szczędził trudów, by jak najszybciej umożliwić rozpoczęcie pracy dydaktycznej w Zakładzie Fizycznym i w ten sposób wywarł także wpływ na rozwój Oddziału Wileńskiego PTF [6].

Powrót do normalnej działalności Oddziału nastąpił 3.02.1921, kiedy odbyło się pierwsze po przerwie wojennej zebranie, na którym Jadwiga Falkowska wygłosiła referat *O widmach charakterystycznych promieni Röntgena*. Od tego czasu zebrania Oddziału odbywały się regularnie raz na tydzień. I tak, 10 lutego referat *O krzywych wypełniających kwadrat* wygłosił prof. Stefan Kempisty, matematyk, kierownik Drugiego Zakładu Matematyki USB, członek PTF. W następnym tygodniu, 17 lutego referat *O jądrze atomu* wygłosił prof. Waclaw Dziewulski, po nim zaś (24 lutego) inż. Jan Kadenacy miał referat *O zmianach oporu elektrycznego pod wpływem światła*. Od tego dnia aż do końca roku 1921 odbyło się 19 zebrań Oddziału Wileńskiego, na których referaty wygłosili: dwukrotnie prof. Władysław Dziewulski, astronom, czterokrotnie Józef Patkowski, trzykrotnie Waclaw Dziewulski, dwukrotnie Jadwiga Falkowska, dwukrotnie Waclaw Staszewski. Były też referaty zaprzyjaźnionych chemików: prof. Edwarda Bekiera (*Budowa cząsteczki i powinowactwo chemiczne*) i prof. Mariana Hłasko (*Asocjacja cieczy a stała dielektryczna*). Obaj zostali członkami PTF zaraz po powstaniu Oddziału Wileńskiego, podobnie jak prof. Kempisty, który w dniu 17 listopada wygłosił – po raz drugi w tym roku – referat *O całkach Lebesgue'a*. Na zebraniu Oddziału 1.12.1921 Jadwiga Falkowska wygłosiła referat *O przepływie cieczy lepkiej przez otwór w ścianie płaskiej* [7]. Przedstawiła w nim wyniki swych badań, które zostały następnie opublikowane w artykule, stanowiącym historycznie pierwszą pracę naukową, wykonaną w Zakładzie Fizycznym USB [8].

W 1921 roku do PTF wstąpiło dwóch nauczycieli fizyki szkół wileńskich: Aleksander Dmochowski

(1872–1942) oraz Bronisław Zapaśnik (1877–1965), dyrektor Państwowego Gimnazjum im. Adama Mickiewicza w Wilnie. Obaj odegrali potem istotną rolę w działalności Oddziału Wileńskiego, przede wszystkim w zakresie popularyzacji fizyki w środowisku szkolnym. Przy wsparciu Zarządu Miasta Wilna, Dmochowski założył Szkolną Pracownię Przyrodniczą, której celem było gromadzenie pomocy szkolnych, organizowanie ćwiczeń uczniowskich z fizyki, chemii, biologii, mineralogii, etc. Ze strony Zarządu Oddziału Wileńskiego PTF z Pracownią tą współpracował Waclaw Staszewski.

1.3. Druga kadencja Oddziału Wileńskiego PTF

22.01.1922 odbyło się – pierwsze po zebraniu założycielskim – Walne Zgromadzenie Oddziału Wileńskiego PTF, na którym wybrano Zarząd na drugą kadencję w składzie: Waclaw Dziewulski, Józef Patkowski, Waclaw Staszewski i Jan Weysenhoff. Oddział liczył wówczas 18 członków. Nowym członkiem PTF został wtedy student II roku fizyki Henryk Niewodniczański, którego w styczniu 1922 powołano na stanowisko zastępcy asystenta w Zakładzie Fizycznym USB [9]. Ponieważ nadal był studentem udzielał się także w Kole Studentów Matematyki, Fizyki i Astronomii USB. Był nawet jego pierwszym prezesem, o czym pisze w swych wspomnieniach Wilhelmina Iwanowska, która zapamiętała, że na jednym z zebrań Koła Niewodniczański wygłosił referat o modelu Bohra atomu wodoru [10].

Aby ułatwić żywszą wymianę myśli pomiędzy osobami pracującymi naukowo w fizyce i naukach pokrewnych w marcu 1922 roku zostało utworzone *Koło Uniwersyteckie przy Oddziale Wileńskim PTF*. Jeszcze w tym samym roku odbyło się 14 zebrań tego Koła, na których referaty wygłosili m.in.: Jan Kadenacy (*O wpływie pola elektrycznego na stałą dielektryczną*), Jadwiga Falkowska (*O promieniowaniu, wysyłanym przez zły przewodnik podczas przechodzenia prądu*), trzykrotnie Jan Weysenhoff (*Doświadczenie Gerlacha i Sterna z atomami srebra w polu magnetycznym, Przewodnictwo elektryczne w pobliżu zera bezwzględnego, O pracy Loeba nad ruchliwością jonów*). Oprócz tego referaty wygłosili Waclaw Staszewski (trzykrotnie), Waclaw Dziewulski (dwukrotnie), Józef Patkowski (trzykrotnie). Jedno z zebrań Koła Uniwersyteckiego na jesieni 1922 było poświęcone problematyce astronomicznej. Wystąpili na nim profesoria: Władysław Dziewulski i Kazimierz Jantzen, którzy omówili Sprawozdania Komisji Fotometrycznej i Komisji Czasu, przedstawione na Zjeździe Międzynarodowej Unii Astronomicznej [11].

Oprócz zebrań Koła Uniwersyteckiego, w roku 1922 odbyły się dwa Posiedzenia Ogólne Oddziału Wileńskiego z odczytami Jana Weysenhoffa *O teorii kwantów*

i Waława Staszewskiego *O widmie emisyjnym i absorpcyjnym promieni Röntgena*.

1.4. Trzecia kadencja Oddziału Wileńskiego PTF

12.02.1923 odbyło się drugie Walne Zgromadzenie Oddziału Wileńskiego PTF, na którym wybrano Zarząd Oddziału na trzecią kadencję w składzie: Waław Dziewulski (przewodniczący), Jadwiga Falkowska (sekretarz) oraz członkowie Zarządu: Józef Patkowski, Jan Weysenhoff i Bronisław Zapaśnik. Nową postacią w Zarządzie był przedstawiciel nauczycieli fizyki Bronisław Zapaśnik, dyrektor Gimnazjum im. Mickiewicza, który odtąd wchodził w skład Zarządu przez wiele kolejnych kadencji i odegrał ważną rolę w dziejach Oddziału. W ciągu tej kadencji odbyły się trzy Posiedzenia Ogólne Oddziału Wileńskiego z referatami Waława Dziewulskiego *Własności elektryczne metali w świetle teorii współczesnych*, Józefa Patkowskiego *O izotopach* i astronoma Stanisława Szeligowskiego *O jasności nieba nocnego*. Nadal wielką aktywność wykazywało Koło Uniwersyteckie Oddziału Wileńskiego, które w ciągu tej kadencji zebrało się dziesięć razy: dwukrotnie występował z referatami student Henryk Niewodniczański (*O lampach neonowych i ich zastosowaniach, O przedziale czasu pomiędzy absorpcją i emisją światła przy fluorescencji*), dwukrotnie Jan Kadenacy (*O krótkich falach elektrycznych niegasnących, O zmianie przewodnictwa kryształów pod wpływem światła*), dwukrotnie Waław Staszewski (*O długich falach rentgenowskich, O kwantowej teorii rozpraszania promieni Rentgena*). Oprócz nich referaty na zebraniach Koła Uniwersyteckiego wygłosili Waław Dziewulski (*O polaryzacji promieniowania rezonansowego w parze rtęci*), Józef Patkowski (*O fluorescencji przy zderzeniach atomów z atomami*) i chemik Marian Hłasko (*O asocjacji elektrolitów w roztworach wodnych i niewodnych*).

Pod koniec kadencji Zarząd Oddziału zorganizował cykl wykładów popularnych adresowanych do mieszkańców Wileńszczyzny pod tytułem *O teorii względności Einsteina*, które wygłosił Jan Weysenhoff. Były to wykłady płatne i wpływy za bilety wstępu stanowiły dochód Oddziału. Część tego dochodu w wysokości 50 milionów marek przekazano do Zarządu Głównego PTF jako wsparcie działalności wydawniczej Polskiego Towarzystwa Fizycznego [12].

1.5. Czwarta i piąta kadencja Oddziału Wileńskiego PTF

Czwarta kadencja rozpoczęła się 15.02.1924, kiedy to odbyło się Trzecie Walne Zgromadzenie Oddziału Wileńskiego. Został wówczas wybrany nowy Zarząd w składzie: przewodniczący – Waław Dziewulski, członkowie

Zarządu: Jan Kadenacy, Józef Patkowski, Jan Weysenhoff, Bronisław Zapaśnik. Wybrano też Komisję Rewizyjną w składzie: Wiktor Staniewicz (matematyk) i Jan Żelski. W części naukowej Walnego Zgromadzenia profesor Dziewulski wygłosił referat *O termicznej jonizacji i jej zastosowaniach do astrofizyki*. Ważnym wydarzeniem tej kadencji był znaczący udział członków PTF z Wilna w II Zjeździe Fizyków Polskich, który odbył się w Krakowie w dniach 27-29.09.1924. Podczas ceremonii otwarcia Zjazdu prof. Waław Dziewulski został wybrany na wiceprzewodniczącego Zjazdu (przewodniczącym został prof. Stefan Pieńkowski z Oddziału Warszawskiego), natomiast prof. Jan Weysenhoff wygłosił referat inauguracyjny *O teorii względności*. Tego samego dnia na pierwszej sesji Zjazdu Henryk Niewodniczański wygłosił referat *Absorpcja światła w parze rtęci w stanie destylacji*, w którym omówił wyniki swoich badań doświadczalnych wykonanych na USB w Wilnie [13].

Kadencja piąta miała swój początek 5.03.1925, kiedy to odbyło się Czwarte Walne Zgromadzenie Oddziału Wileńskiego PTF. W części naukowej Zgromadzenia prof. Józef Patkowski wygłosił referat *O rozpraszaniu światła w gazach według Strutt'a*. W części wyborczej nowym przewodniczącym Oddziału został Józef Patkowski, zaś członkami Zarządu: Aleksander Dmochowski, Waław Dziewulski, Jan Kadenacy i Bronisław Zapaśnik. Komisja Rewizyjna pozostała w stanie z poprzedniej kadencji. Warto odnotować, że w skład Zarządu weszło dwóch nauczycieli szkół wileńskich (Dmochowski i Zapaśnik), którzy odtąd nadawali ton działalności Oddziału, głównie w zakresie popularyzacji fizyki i doskonalenia kadr nauczycielskich. Istotną rolę w tych działaniach odgrywała założona przez Aleksandra Dmochowskiego Szkolna Pracownia Przyrodnicza w Wilnie, która w 1925 roku została upaństwowiona i przeszła pod nadzór Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego [14]. Po zakończeniu roku akademickiego 1924/25 Oddział Wileński PTF opuściła Jadwiga Falkowska, która zwolniła się z pracy na USB, przeniósł się do Warszawy i włączyła aktywnie w działalność harcerską; pracowała także jako nauczycielka fizyki w szkole w Wyszowie [15].

1.6. Szósta i siódma kadencja Oddziału Wileńskiego PTF

23.02.1926 odbyło się Piąte Walne Zgromadzenie Ogólne Oddziału Wileńskiego, rozpoczynające jego szóstą kadencję. Referat naukowy *Powtórzone przez Millera na Mount Wilson doświadczenie Michelsona-Morleya* wygłosił prof. Weysenhoff. Nowy Zarząd Oddziału wybrany podczas tego Zgromadzenia miał skład następujący: przewodniczący – Jan Weysenhoff, człon-

kowe: Aleksander Dmochowski, Henryk Niewodniczański, Józef Patkowski i Bronisław Zapaśnik. Kilku członków Oddziału uczestniczyło w Trzecim Zjeździe Fizyków Polskich we Lwowie, który odbył się w dniach 26-29.09.1926. Na Sesji Ogólnej tego Zjazdu referat *O fluorescencji pary rtęci* wygłosił dr Henryk Niewodniczański. W referacie omówił wyniki swojej pracy doktorskiej wykonanej na USB. Na Zjeździe odbyła się także Sesja Pedagogiczna, w ramach której przedstawiono cztery referaty przygotowane przez nauczycieli wileńskich szkół średnich; dwa wygłosił Aleksander Dmochowski: *Organizacja pracowni przyrodniczych dla szkół powszechnych i niższych klas szkół średnich* i *Projekt statutu centralnych pracowni przyrodniczych*. Wacław Staszewski, były zastępca profesora USB, wówczas zatrudniony w szkolnictwie średnim w Wilnie, wygłosił także dwa referaty: *Ćwiczenia fizyczne w klasach starszych* oraz *Zasady dynamiki* [16].

Siódma kadencja rozpoczęła się 17.03.1927, kiedy odbyło się Szóste Walne Zgromadzenie Oddziału Wileńskiego PTF. W części naukowej referat *O zderzeniach drobin gazu ze ściankami* wygłosił Jan Weysenhoff. Został wybrany nowy Zarząd Oddziału w składzie: przewodniczący – Bronisław Zapaśnik, członkowie: Aleksander Dmochowski, Wacław Dziewulski, Józef Hryniewicz (asystent w Pierwszym Zakładzie Fizycznym USB) oraz Józef Patkowski. W czasie tej kadencji Zarząd Oddziału zorganizował cykl pokazów przyrządów fizycznych, m.in. dynamometrów maksymalnych, wyprodukowanych pod kierunkiem Aleksandra Dmochowskiego w Szkolnej Pracowni Przyrodniczej. Działalność tej Pracowni spotkała się z wyrazami uznania ze strony nauczycieli, a także władz państwowych. Dowodem tego jest wizyta, jaką złożył 3.07.1927 w Szkolnej Pracowni Przyrodniczej w Wilnie Prezydent RP Ignacy Mościcki. Zorganizowano wtedy specjalny pokaz doświadczeń fizycznych i chemicznych [17].

1.7. Kadencja ósma. IV Zjazd Fizyków Polskich w Wilnie

1.03.1928 odbyło się Siódme Walne Zgromadzenie Oddziału Wileńskiego, na którym wybrano Zarząd Oddziału na ósmą kadencję. Nowym przewodniczącym został Wacław Dziewulski, zaś członkami Zarządu: Aleksander Dmochowski, Józef Hryniewicz, Jan Kadenacy, Wacław Staszewski, Jan Weysenhoff i Bronisław Zapaśnik. W części naukowej referat *O nowym rozwoju teorii kwantów* wygłosił Jan Weysenhoff. W czasie tej kadencji nadal aktywnie działało Koło Uniwersyteckie przy Oddziale Wileńskim PTF. W Sprawozdaniu Oddziału za lata 1924–1928 podano, że w tym okresie na posiedzeniach Koła wygłoszono 53 referaty. Według stanu na

dzień 15.06.1928 Oddział Wileński liczył 25 członków, w tym oprócz fizyków było trzech profesorów matematyki USB (Stefan Kempisty, Juliusz Rudnicki i Wiktor Staniewicz), jeden profesor chemii (Marian Hłasko) i jeden profesor astronomii (Władysław Dziewulski) [18]. Według Zofii Mizgier najżywszą działalność naukową na posiedzeniach oddziałów w początkowym okresie istnienia PTF osiągnęły Oddziały Krakowski i Wileński. Stwierdziła ona, że:

łączna liczba referatów wygłoszonych na posiedzeniach Oddziałów wraz z zebraniem dyskusyjnymi i prelekcjami publicznymi od czasu powstania PTF do lata 1928 wynosi 349, w tej liczbie 122 – Oddział Warszawski i 123 – Oddział Wileński [19].

Zarząd Oddziału udzielił wsparcia organizatorom VI Zjazdu Studenckich Kół Matematycznych, Fizycznych i Astronomicznych, który odbył się w Wilnie w dniach 26-29.06.1928. Ze strony Oddziału opiekę merytoryczną nad tym Zjazdem sprawowali: Wacław Dziewulski, Władysław Dziewulski, Stefan Kempisty, Henryk Niewodniczański, Józef Patkowski, Wacław Staszewski i Jan Weysenhoff. Późniejsza profesor astrofizyki Wilhelmina Iwanowska, a wówczas studentka obecna na tym Zjeździe, zanotowała, że wszyscy oni aktywnie uczestniczyli w obradach. [20].

Do najważniejszych zadań, którymi zajmował się Zarząd Oddziału w tej kadencji należały sprawy dotyczące zorganizowania w Wilnie IV Zjazdu Fizyków Polskich, który został zaplanowany na 29.09.–1.10.1928. Wzięło w nim udział 172 uczestników ze wszystkich ośrodków krajowych. Na posiedzeniu plenarnym Jan Weysenhoff wygłosił referat *O nowych teoriach kwantowych*. Drugi referat plenarny *Mysli przewodnie nowoczesnej mechaniki undulacyjnej*, przygotowany przez prof. Władysława Natansona z Uniwersytetu Jagiellońskiego, który z powodu choroby nie przybył na Zjazd, został odczytany przez Weysenhoffa.

W ramach obu sekcji (ogólnej i pedagogicznej) wygłoszono w sumie 51 referatów związanych z badaniami

Ryc. 2. Czwarty Zjazd Fizyków Polskich, Wilno 1928 (archiwum UMK)

własnymi. Spośród członków Oddziału Wileńskiego w Sekcji Ogólnej dwa referaty wygłosił Henryk Niewodniczański (*O fluorescencji przegrzanej pary rtęci oraz Wpływ pola magnetycznego na fluorescencję pary rtęci*). Tuż przed rozpoczęciem Zjazdu powrócił on do Wilna z rocznego stażu podoktorskiego w Tybindze i wygłoszone przez niego referaty zawierały wyniki przeprowadzonych tam badań. Poza tym Waław Dziewulski wygłosił referat *O pewnym zjawisku przy odbiciu się światła od lusterek ferromagnetycznych*, Aleksander Cukierman referował pracę *Zjawiska elektroosmotyczne w cieplem dwutlenku węgla*, a Józef Hryniewicz miał wystąpienie *O prędkości parowania rtęci w zależności od temperatury*. Na posiedzeniu Sesji Ogólnej wystąpił młodszy asystent Zakładu Fizycznego Drugiego USB Bolesław Cynk z referatem *Dyspersja światła dla bromku metylu*.

Podczas obrad Sekcji Pedagogicznej tego Zjazdu członkowie Oddziału – nauczyciele szkół wileńskich wygłosili pięć referatów: Aleksander Dmochowski i Waław Staszewski (po dwa referaty) oraz Jan Kowal [21]. Na szczególną uwagę zasługują referaty Dmochowskiego, dotyczące organizacji pracowni fizycznych dla szkół powszechnych i średnich. Przebieg Zjazdu został pozytywnie oceniony przez uczestników, o czym świadczą relacje Szczepana Szцениowskiego [22] i Ireny Wasutyńskiej [23] zamieszczone w czasopiśmie *Mathesis Polska* oraz Czesława Reczyńskiego [24] we *Wszechświecie*. Fragmenty tych relacji są cytowane w najnowszej książce Andrzeja Kajetana Wróblewskiego *Historia fizyki w Polsce*, gdzie w szczególności zwrócono uwagę, że duże wrażenie na uczestnikach Zjazdu zrobił referat Szцениowskiego, w którym autor przedstawił wyniki swych pomiarów potwierdzających dyfrakcję elektronów [25]. W tym kontekście warto przytoczyć cytaty z artykułu Wasutyńskiej:

praca ta stawia autora [Szцениowskiego] w rzędzie awangardy współczesnej fizyki. Doniosłość osiągniętych przez dr. Szцениowskiego wyników podkreślił w specjalnym przemówieniu prof. Reczyński, wywołując gorącą owację uczestników Zjazdu [26].

Na Walnym Zgromadzeniu PTF, które odbyło się podczas IV Zjazdu w Wilnie powołano Komisję do sprawy ustalenia polskiego słownictwa fizycznego. Ze strony Oddziału Wileńskiego w Komisji tej uczestniczył Jan Weyssenhoff, który opracował projekt terminologii z zakresu mechaniki. W swoim opracowaniu o historii PTF Zofia Mizgier podkreśliła, że atrakcją Zjazdów Fizyków Polskich były wspólne kolacje, podczas których starsi uczestnicy wygłaszali – często bardzo dowcipne – przemówienia. W Wilnie takie przemówienie w formie wiersza zatytułowanego *Ballada o Czwartym Zjeździe Fizyków Polskich w Wilnie* wygłosił prof. Ludwik Werten-

stein z Oddziału Warszawskiego PTF [27]. Początek tej ballady brzmi następująco:
*Stary Budrys swych ćwików, tęgich jak sam fizyków
 Do siebie przyzywa i rzecze:
 Przewertujcie traktaty i wypiszcie cytaty
 Na kryształach i gazach i cieczach.
 Niech z Was nikt nie przeoczy zabrać tuzin przeźroczy,
 Tęgi skrót i diagram uroczy –
 Bo mówiono mi w Wilnie, że otrąbią niemylnie
 Zjazd, co wszystkich fizyków zjednoczy.
 [...]*

*Kto z Was łeb ma galanty, niech się bierze za kwanty
 Diraca, de Broglie'a fal złudy,
 Niechaj z delt Schrödingera matryc wyznacza zera
 i Jordana kreśli amplitudy. [...]*

Zofia Mizgier zauważyła, że Zjazdy poza swoimi walorami naukowymi wyrabiały poczucie solidarności, uczyły przeżywać radośnie cudze triumfy. Były to prawdziwe święta fizyki polskiej [28].

1.8. Oddział Wileński PTF w latach kryzysu ekonomicznego 1929–1931

Począwszy od roku 1929 czasopismo *Sprawozdania i Prace PTF* – później przekształcone w *Acta Physica Polonica* – przestało publikować kronikę Towarzystwa i sprawozdania poszczególnych Oddziałów. Wywołane to zostało w głównej mierze trudnościami finansowymi z powodu bardzo niskiej dotacji ze strony ówczesnego Ministerstwa. Kryzys ekonomiczny, jaki w tym czasie nawiedził świat jeszcze bardziej te trudności spotęgował. W tej sytuacji redakcja zdecydowała całe miejsce w poszczególnych zeszytach przeznaczyć wyłącznie na publikacje naukowe. Taki stan rzeczy bardzo utrudnia obecnie rzetelny opis działalności Oddziału Wileńskiego w kolejnych kadencjach z powodu braku odpowiednich materiałów archiwalnych. Jednak szereg faktów udało się ustalić na podstawie sprawozdań dziekanów Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego USB oraz różnych publikacji dotyczących historii ośrodka wileńskiego. Wynika z nich, że pomimo kryzysu Oddział Wileński PTF nadal aktywnie działał organizując wystąpienia naukowe zarówno na Posiedzeniach Ogólnych, jak i w ramach Koła Uniwersyteckiego. Na początku 1929 instruktor ministerialny dr B. Gawecki wystąpił z propozycją założenia Sekcji Dydaktycznej przy Oddziale Wileńskim PTF. W ślad za tym 29.11.1929 odbyło się Zebranie Organizacyjne, które zagał Waław Staszewski. Po nim przemówił Bronisław Zapaśnik, który podkreślił konieczność zrzeszania się nauczycieli na gruncie fachowym. W czasie tego zebrania do Sekcji przystąpiło 17 nauczycieli fizyki. Jednocześnie dokonano wyboru zarządu Sekcji; przewodniczącym został Waław Staszewski, jego zastępcą Bronisław Zapaśnik, zaś sekretarzem

Jan Kowal, który stał się głównym organizatorem lekcji pokazowych z fizyki dla nauczycieli. Oprócz tego w ramach współpracy ze Szkolną Pracownią Przyrodniczą, kierowaną przez Aleksandra Dmochowskiego, organizowano demonstracje doświadczeń fizycznych dla uczniów. Na posiedzeniach Sekcji prowadzono dyskusje na temat racjonalnego nauczania fizyki, w szczególności formułowano stanowisko środowiska nauczycielskiego w sprawach dotyczących reformy szkolnictwa i projektów zmian programów nauczania fizyki. Ponadto organizowano wycieczki nauczycieli o charakterze dydaktycznym i turystycznym. Zainteresowanie pracami Sekcji wśród nauczycieli było znaczne, w połowie roku 1930 Sekcja liczyła 25 członków [29]. Według Zofii Mizgier Sekcja Dydaktyczna przy Oddziale Wileńskim była pierwszą tego typu w strukturze PTF. Następna powstała w styczniu 1930 przy Oddziale Warszawskim, a później także przy pozostałych Oddziałach [30].

Oprócz działalności skierowanej do środowiska nauczycielskiego, Sekcja Dydaktyczna w Wilnie włączała się także do akcji popularyzacji fizyki wśród szerokich kręgów społeczeństwa prowadzonej przez Oddział Wileński PTF. W ramach tej akcji w roku 1930 Bronisław Zapaśnik zorganizował w wysokiej Sali Gimnastycznej Gimnazjum im. Adama Mickiewicza w Wilnie publiczny pokaz wahadła Foucaulta. Pokaz cieszył się wielkim zainteresowaniem społeczeństwa Wilna i okolic i był kilkakrotnie powtarzany. Był to pierwszy na ziemiach polskich publiczny pokaz słynnego doświadczenia przeprowadzonego przez Leona Foucaulta w Paryżu (Panteon) w 1851 roku. Pisał o tym – po II wojnie światowej – w notatce zamieszczonej w czasopiśmie *Urania* prof. Władysław Dziewulski, który był uczestnikiem jednego z pokazów zorganizowanych przez Zapaśnika [31].

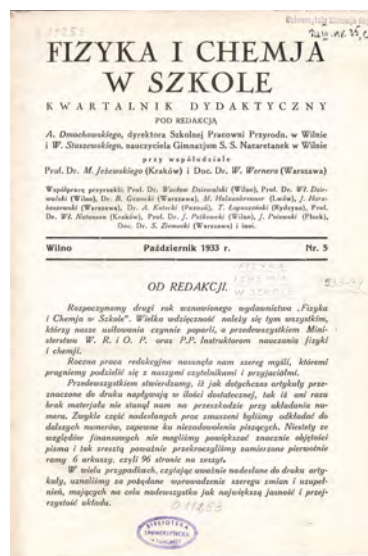
Omawiając działalność Oddziału Wileńskiego w tym okresie, nie można pominąć faktu ukazania się w roku 1929 nowego wydania pierwszego tomu słynnego podręcznika akademickiego Augusta Witkowskiego *Zasady fizyki*, przerobionego i unowocześnionego przez zespół fizyków wileńskich w składzie: Waclaw Dziewulski, Józef Patkowski, Waclaw Staszewski i Jan Weyszenhoff. Tom ten obejmował fizykę ogólną, dynamiczne własności materii i akustykę [32]. Wydanie tego tomu to efekt współpracy Zarządu Oddziału Wileńskiego PTF z Kasą im. Józefa Mianowskiego. Spotkało się ono z wielkim uznaniem studiujących i wykładowców. Dlatego Zarząd Oddziału namówił zespół do podjęcia prac nad przygotowaniem nowego wydania także drugiego tomu *Zasad fizyki* Witkowskiego (ciepło i fizyka cząsteczkowa).

Oddział Wileński PTF był współorganizatorem XIII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich, który odbył się w Wilnie w dniach 26-29.09.1929. Sekcja nauk mate-

matycznych, fizycznych i astronomicznych tego Zjazdu obradowała w pomieszczeniach Zakładów Fizycznych USB. Funkcję gospodarza Sekcji pełnił prof. Wiktor Staniwicz (matematyk), zaś funkcje zastępcy gospodarzy pełnili Władysław (astronom) i Waclaw (fizyk) Dziewulscy. W tej Sekcji pierwszy referat dotyczący fizyki *O zasadzie równoważności masy i energii* wygłosił prof. Konstanty Zakrzewski z Uniwersytetu Jagiellońskiego, a drugi *Geneza i myśl przewodnia tzw. mechaniki falowej* wygłosił prof. Stanisław Loria z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie [33].

1.9. Od roku 1932 do IX Zjazdu Fizyków Polskich

Do ważnych wydarzeń w dziejach Oddziału Wileńskiego należy zaliczyć fakt ukazania się z datą 1 października 1932 kwartalnika dydaktycznego *Fizyka i Chemia w Szkole*, wydawanego w Wilnie pod redakcją Aleksandra Dmochowskiego i Waclawa Staszewskiego. Z inicjatywą wydawania tego czasopisma, skierowanego głównie do nauczycieli szkół średnich, wystąpiła Sekcja Dydaktyczna Oddziału Wileńskiego PTF, która przez cały czas udzielała redakcji swojego wsparcia. Po upływie

Ryc. 3. *Fizyka i Chemia w Szkole* 5, (1933) (archiwum UMK)

roku, z datą październik 1933, ukazał się numer 5 kwartalnika [34], w którym na stronie tytułowej wymienieni są współpracownicy redakcji z terenu całej Polski: Waclaw i Władysław Dziewulscy oraz Józef Patkowski z Wilna, Władysław Natanson i Mieczysław Jeżewski z Krakowa, S. Ziemecki, W. Werner, B. Gawecki i J. Harabaszewski z Warszawy, M. Halaubrenner ze Lwowa, A. Kotecki z Poznania, T. Łopuszański z Rydzyny oraz J. Pniewski z Płocka. W swoim referacie wygłoszonym podczas II Międzynarodowej Konferencji Europejskiego Towarzystwa Historii Nauki w Krakowie w 2006 Ewelina Tylińska uznała fakt wydawania

tego czasopisma jako jedno z ważniejszych osiągnięć ośrodka wileńskiego [35]. Docierało ono do wszystkich szkół średnich w całej Polsce i dzięki znakomitym artykułom, a także dzięki często publikowanym poradnikom dydaktycznym, odegrało istotną rolę w podnoszeniu na wyższy poziom szkolnictwa w skali całego kraju. Waław Staszewski i Aleksander Dmochowski opublikowali w 1933 roku w tym czasopiśmie ważny artykuł, propagujący zmianę systemu kształcenia nauczycieli fizyki [36]. Artykuł ten zapoczątkował ożywioną dyskusję w środowiskach nauczycielskich, która trwała aż do wybuchu drugiej wojny.

Na początku roku 1934 jako nowa postać w Oddziale Wileńskim pojawił się dr Jan Błaton, który dwa lata wcześniej uzyskał doktorat na Politechnice Lwowskiej pod kierunkiem prof. Wojciecha Rubinowicza. Dzięki swym pracom dotyczącym promieniowania multipolowego Błaton stworzył podstawy teoretyczne badań doświadczalnych prowadzonych przez Henryka Niewodniczańskiego na USB, które doprowadziły go do odkrycia promieniowania magnetycznego dipolowego, co uważane jest za szczytowe osiągnięcie fizyki wileńskiej. W tym samym roku Błaton i Niewodniczański przedstawili wyniki swoich badań na VII Zjeździe Fizyków Polskich (Kraków 27-29.09.1934), ponadto Oddział Wileński na tym Zjeździe reprezentowali Jan Weyssenhoff, który w czasie ceremonii otwarcia wygłosił referat *O teorii względności i mechanice falowej* oraz Józef Patkowski, Ludwik Dąbrowski, Henryk Horodniczy i Eugeniusz Skorko, którzy przedstawili referaty dotyczące badań własnych [37]. Pojawienie się Błatona na USB niezwykle ożywiło wileński ośrodek fizyki. Występował on często na posiedzeniach Oddziału, a także wygłaszał wykłady popularne, np. *O naturze światła* na zebraniu Oddziału Wileńskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika oraz *Atomy i cząsteczki jako elementarne źródła światła* na zaproszenie Oddziału Warszawskiego PTF [38]. W maju 1936 Błaton został mianowany na stanowisko dyrektora Państwowego Instytutu Meteorologicznego i przeprowadził się do Warszawy. Niemniej jednak jego nazwisko widnieje na wydrukowanej liście członków PTF (wg stanu na 1.12.1937) w części dotyczącej Oddziału Wileńskiego, przy czym jako jego adres zamieszkania podany jest adres warszawski [39].

W sierpniu 1935 prof. Jan Weyssenhoff przeniósł się z Oddziału Wileńskiego do Oddziału Krakowskiego, gdyż przyjął zaproszenie Uniwersytetu Jagiellońskiego do objęcia katedry fizyki teoretycznej, opuszczonej przez prof. Władysława Natansona. W tej sytuacji na katedrę fizyki teoretycznej USB w połowie roku 1936 został powołany prof. Szczepan Szczeniowski, do tej pory pracujący na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie [40] i w związku z tym przeniósł się do Oddziału

Wileńskiego PTF. Jego nazwisko widnieje na liście członków PTF z roku 1937 z adnotacją, że pełni funkcję przewodniczącego Oddziału Wileńskiego. Na VIII Zjeździe Fizyków Polskich (Lwów 29.09-2.10.1936) występował już w grupie wileńskiej wraz z Waławem Dziewulskim, Józefem Patkowskim, Henrykiem Niewodniczańskim, Waławem Staszewskim i Waławem Turczyńskim [41]. Szczeniowski wygłosił w ramach sesji inauguracyjnej wykład plenarny *Neutrino i jego zastosowanie w teorii światła i materii* [42]. Podczas Zjazdu tradycyjnie odbyło się Walne Zgromadzenie PTF, którego tematem wiodącym była prowadzona już od kilku lat dyskusja dotycząca projektu zorganizowania w Polsce *Instytutu Badawczego Fizyczno-Technicznego*. Załatwienie tej sprawy było odwlekane, ale po VIII Zjeździe nabrało tempa, o czym świadczy decyzja Zarządu Głównego PTF, aby w programie IX Zjazdu Fizyków Polskich wprowadzić sesję referatową *Fizyka techniczna*. Zaplanowano, że IX Zjazd odbędzie się we wrześniu 1938 w Wilnie, zaś zorganizowanie sesji *Fizyka techniczna* zlecono Waławowi Dziewulskiemu.

Kilka tygodni po lwowskim Zjeździe odbyło się w Warszawie posiedzenie Rady Nauk Ścisłych i Stosowanych, na którym powołano szereg Komitetów Naukowych dla poszczególnych dyscyplin nauk ścisłych i stosowanych, w tym Komitet Fizyczny, którego członkami reprezentującymi Oddział Wileński PTF zostali Józef Patkowski i Henryk Niewodniczański. Komitet Fizyczny w porozumieniu z Zarządem Głównym PTF powołał specjalną Komisję, której głównym zadaniem miało być przygotowanie memoriału o konieczności utworzenia w Polsce Instytutu Badawczego Fizyczno-Technicznego. Do tej Komisji Oddział Wileński delegował Waława Dziewulskiego i H. Niewodniczańskiego. Później przekształciła się ona w Komisję Organizacyjną (pod przewodnictwem Waława Dziewulskiego) mającą doprowadzić do powstania takiego Instytutu [43].

Na początku 1937 Zarząd Oddziału Wileńskiego PTF wystąpił do Rady Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego USB z projektem utworzenia szkoły średniej ogólnokształcącej przy Uniwersytecie Stefana Batorego, obejmującej profile matematyczno-fizyczny, przyrodniczy i humanistyczny. Miała to być szkoła doświadczalna w tym sensie, że jej naczelnym zadaniem było dążenie do wypracowania u uczniów umiejętności samodzielnej pracy. Gwarancją powodzenia tego przedsięwzięcia miały być wysokie wymagania stawiane kandydatom na egzaminach wstępnych oraz nieustanna troska o utrzymanie wysokiego poziomu nauczania. W lutym 1937 Rada Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego poparła ten projekt i wspólnie z Radą Wydziału Humanistycznego wystąpiła z wnioskiem do Ministerstwa o utworzenie przy USB *Liceum im. Jana i Jędrzeja Śniadec-*

kich [44]. Oczekując na pozytywną decyzję Ministerstwa, Zarząd Oddziału Wileńskiego wraz z Sekcją Dydaktyczną prowadził intensywne prace przygotowawcze pod kierunkiem Wacława Staszewskiego, zajmującego się jednocześnie aktywną działalnością popularyzatorską skierowaną do nauczycieli, do czego wykorzystywał kwartalnik *Fizyka i Chemia w Szkole*, w którym artykuly o charakterze metodycznym publikowali zarówno młodzi asystenci (Wacław Turczyński i Józef Lubański), jak również nauczyciele współpracujący z wileńską Szkolną Pracownią Przyrodniczą (Jan Kowal). Należy przy tym dodać, że aktywność Oddziału w zakresie popularyzacji fizyki ogromnie wzrosła z chwilą pojawienia się w Wilnie Szczepana Szczeniowskiego. Wygłaszał on często wykłady popularne o najnowszych osiągnięciach fizyki zarówno w Oddziale Wileńskim, jak i w innych środowiskach: Śląskim Oddziale Naczelnej Organizacji Inżynierów RP [45], Stowarzyszeniu Elektryków Polskich w Warszawie [46], Towarzystwie Przyrodników im. Kopernika w Wilnie [47]. Prowadzona przez Szczeniowskiego popularyzacja przybierała różne formy. Na przykład na prośbę astronomów wileńskich zaczął prowadzić na USB wykład z astrofizyki teoretycznej. Według prof. Iwanowskiej, był to pierwszy uniwersytecki wykład tego przedmiotu w Polsce [48]. Oprócz tego, Szczeniowski wygłosił w tym czasie szereg wykładów popularnych w Wilnie i Warszawie na temat promieni kosmicznych, co było związane z jego zaangażowaniem w prace powołanego przez wojsko zespołu przygotowującego załogowy lot balonowy do stratosfery [49]. Oprócz celu propagandowego – pobicie rekordu świata w wysokości lotu, istniał cel naukowy, tj. wykorzystanie tego lotu do zbadania rozkładu wysokościowego promieni kosmicznych.

Znaczącym wydarzeniem w dziejach Oddziału Wileńskiego PTF było przeniesienie od 1.01.1937 z Warszawy do Wilna redakcji czasopisma *Acta Physica Polonica*, Dotychczasowego redaktora naczelnego Stefana Pieńkowskiego zastąpił Szczepan Szczeniowski, zaś w skład komitetu redakcyjnego wchodził ponadto Wacław Dziewulski i J. Patkowski. W związku z odejściem z Wilna do Krakowa Jana Weysenhoffa, Szczeniowski wszedł na jego miejsce do zespołu, przygotowującego do druku nowe wydanie drugiego tomu podręcznika *Zasady fizyki* Augusta Witkowskiego. Z wielu powodów prace te przedłużały się i zostały zakończone dopiero na początku 1939 roku, kiedy rozpoczęto druk, ale cały nakład uległ całkowitemu zniszczeniu po wybuchu wojny [50]. Po wojnie Szczeniowski zdołał odzyskać ocalałe materiały i po wprowadzeniu dodatkowych poprawek i uzupełnień przygotował do druku maszynopis tomu drugiego *Zasad*, który pod jego redakcją i z jego przedmową ukazał się w 1948 roku [51].

We wrześniu 1937 roku Henryk Niewodniczański został powołany do objęcia katedry fizyki doświadczalnej Uniwersytetu Poznańskiego i przeprowadził się do Poznania. Pozostał jednak nadal członkiem Oddziału Wileńskiego PTF. Kilka miesięcy później, w grudniu tego roku, Józef Patkowski został mianowany na stanowisko dyrektora Departamentu Nauki i Szkolnictwa Wyższego w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Uzyskał on urlop z USB i wyjechał do Warszawy, ale również pozostał członkiem Oddziału Wileńskiego. Na miejsce Patkowskiego, 1.04.1938 został zatrudniony doc. Aleksander Jabłoński z Uniwersytetu Warszawskiego, uczeń i współpracownik Stefana Pieńkowskiego. Kilka dni później (9.04.1938) Minister WRiOP prof. Wojciech Świątosławski wydał postanowienie powołujące Państwowe Liceum im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich pod patronatem USB. Dyrektorem tego Liceum został Wacław Staszewski [52]. Powołanie tego Liceum, po wielu staraniach, stanowiło wielki sukces przede wszystkim Wacława Dziewulskiego, który tej sprawie poświęcił wiele czasu i energii.

1.10. Ostatni rok pokoju

Gdy Jabłoński przybył do USB, w Oddziale Wileńskim trwały intensywne prace związane z organizacją IX Zjazdu Fizyków Polskich, przewidzianego na 28.09–1.10.1938. Przygotowaniami kierował Wacław Dziewulski, przewodniczący Komitetu Organizacyjnego. Spełniając postulaty wyrażone na poprzednim, VIII Zjeździe, zdecydował, że w programie IX Zjazdu znajdzie się dział *Fizyka techniczna*, w ramach którego oprócz referatów naukowych powinna odbyć się dyskusja dotycząca projektowanego Instytutu Fizyczno-Technicznego. Wielkim zwolennikiem tej idei był Aleksander Jabłoński, który trzy lata wcześniej opublikował artykuł, stanowiący wnikliwe studium na temat stanu i potrzeb nauki polskiej w latach trzydziestych i zwrócił uwagę na znaczenie nauk stosowanych, w tym fizyki technicznej dla obronności kraju oraz wskazał na ogromne braki w dziedzinie organizacji nauk stosowanych w Polsce [53].

10.08.1938, siedem tygodni przed planowanym rozpoczęciem IX Zjazdu, zmarł prof. Wacław Dziewulski *pozostawiając wśród fizyków polskich lukę nie do wypełnienia* [54]. Odszedł w chwili, gdy przystępował do ostatniego etapu prac organizacyjnych, których celem było utworzenie Instytutu Fizyczno-Technicznego. Śmierć Wacława Dziewulskiego spowodowała przerwanie tych prac, które do wybuchu II wojny światowej nie zostały już podjęte. W atmosferze żałoby IX Zjazd rozpoczął się 28 września od przemówie-

nia Józefa Patkowskiego, który przejmując po Dziewulskim funkcję gospodarza uczcił jego pamięć. Uczczono także pamięć dwóch innych zmarłych fizyków: Władysława Natansona z Krakowa i Alfreda Denizota z Poznania. W Zjeździe wzięło udział ponad 200 osób. Wygłoszono 5 referatów plenarnych, 116 referatów z prac własnych oraz 11 referatów dotyczących dydaktyki fizyki. Obszerne sprawozdanie ze Zjazdu opublikował Leonard Sosnowski zwracając uwagę na to, że po raz pierwszy w programie wydzielono sekcję fizyki technicznej, w której wygłoszono dziewięć referatów związanych z zagadnieniami z pogranicza nauki i techniki [55]. Wyróżnił on dwa referaty wygłoszone przez fizyków wileńskich, mianowicie Aleksandra Jabłońskiego na temat ciśnieniowego rozszerzenia linii widmowych oraz Waława Turczyńskiego, który omówił ostatnie prace wykonane pod kierunkiem śp. prof. Waława Dziewulskiego, poświęcone badaniom własności optycznych cienkich nalotów metalicznych.

W ramach sesji dydaktycznej zademonstrowano osiem pokazów doświadczeń fizycznych i zorganizowano wystawę przyrządów fizycznych wyrabianych w kraju. Odbyły się ponadto lekcje pokazowe z fizyki w szkołach wileńskich. Na Zjeździe omawiano także sprawy związane z nauczaniem fizyki w szkołach, ale nie udało się sformułować żadnych uchwał natury dydaktycznej, ponieważ nie zdołano doprowadzić do końca gorącej dyskusji na temat nowych programów nauczania. Zdecydowano, aby na jesieni 1939 roku zorganizować specjalny Zjazd Nauczycieli Fizyki, na którym ta dyskusja zostanie dokończona; wybuch wojny zniweczył ten plan [56].

Dwa tygodnie po zakończeniu IX Zjazdu doszło wreszcie w Dolinie Chochołowskiej do – odkładanego kilkakrotnie z powodu złej pogody – startu balonu *Gwiazda Polski* w ramach Projektu Pierwszego Polskiego Lotu Stratosferycznego, na pokładzie którego znajdowała się bardzo, na owe czasy, nowoczesna aparatura licznikowa do pomiarów natężenia promieni kosmicznych. W przygotowanie programu naukowego tego lotu zaangażowany był Szczepan Szczeniowski z Oddziału Wileńskiego PTF, który wielokrotnie występował w Wilnie w różnych gremiach z prelekcjami na ten temat. Trzeba zresztą podkreślić, że całemu przedsięwzięciu, związanemu z planowanym lotem balonu *Gwiazda Polski* towarzyszyło ogromne zainteresowanie szerokich kręgów polskiego społeczeństwa, czego dowodem był wydany z tej okazji znaczek pocztowy [57]. Niestety 13.10.1938, kiedy pod nadzorem wojsk balonowych rozpoczęto napełnianie powłoki balonu wodorem, nastąpił wybuch, w wyniku którego część powłoki uległa spaleni. Na szczęście gondola z aparaturą nie zo-

stała uszkodzona. Ostatecznie postanowiono przełożyć start na wrzesień 1939; tym razem balon miał być napełniony helem, który zamówiono w Stanach Zjednoczonych. W pracach przygotowawczych do powtórnego startu balonu nadal silnie zaangażowany był Szczepan Szczeniowski, który odbył specjalną podróż do Francji i Niemiec na konsultacje z fizykami, którzy wykonywali badania promieni kosmicznych przy użyciu balonów-sond [58]. Z powodu wybuchu wojny start wyznaczony na wrzesień 1939 nigdy nie doszedł do skutku. Nie doszedł do skutku także X Zjazd Fizyków Polskich, planowany na 1940 rok w Poznaniu.

Wybuch wojny 1.09.1939 spowodował zupełnie nową sytuację na terenie miasta Wilna i okolic, a więc także na Uniwersytecie Stefana Batorego i w Oddziale Wileńskim PTF. Z dostępnych materiałów archiwalnych, a także niektórych opracowań historycznych wynika, że w okresie tzw. pierwszej okupacji sowieckiej rozpoczętej 19 września zajęciem Wilna przez Armię Czerwoną oraz po 28 października, gdy do Wilna wkroczyły wojska litewskie, poszczególne Wydziały USB starały się normalnie pracować [59]. Nie udało się jednak odnaleźć żadnych dokumentów dotyczących działalności Oddziału Wileńskiego w tym okresie oraz w okresie późniejszym podczas okupacji niemieckiej. Oficjalna działalność Polskiego Towarzystwa Fizycznego na terenie całego okupowanego kraju została całkowicie zawieszona. Mimo to, wybrany na IX Zjeździe Zarząd Główny z prezesem Stefanem Pieńkowskim postanowił działać nadal w podziemiu. W skład tego Zarządu jako przedstawiciel Oddziału Wileńskiego wchodził Józef Patkowski, którego wybuch wojny zastał w Warszawie, gdzie zamieszkał na stałe. Zarząd angażował się w organizowanie pomocy dla członków PTF, a także, współdziałając z Komisją Szkół Wyższych i Nauki przy Delegaturze Rządu na Kraj, brał udział w przyznawaniu zasiłków i stypendiów dla pracowników naukowych i studentów. Według Zofii Mizgier reprezentantem tej Komisji w Wilnie był Szczepan Szczeniowski [60].

Członkowie Oddziału Wileńskiego PTF rozwinęli akcję tajnego nauczania w ramach tajnych kompletów USB. Ze *Sprawozdania Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego USB w czasie wojny* opracowanego w roku 1946 przez prof. Władysława Dziewulskiego dowiadujemy się, że: *Wydział zbierał się na posiedzenia naukowe, na których referowano prace, opracowywane w dalszym ciągu na podstawie zebranych w poprzednich latach materiałów* [61].

Ze strony Oddziału Wileńskiego PTF w akcję tajnego nauczania włączyli się profesorowie Henryk Niewodniczański, Szczepan Szczeniowski oraz asystenci Eugeniusz Skorko i Waława Turczyński. Uczestnikami tajnych kompletów byli m.in. powojenni profesorowie UJ

Danuta Kunisz i Andrzej Hrynkiewicz, który następująco wspominał ten okres: *Mimo bardzo trudnych warunków materialnych, w atmosferze codziennej walki o byt, Profesor Niewodniczański nie przestaje w miarę możliwości śledzić rozwoju interesujących dziedzin, organizuje konwersatoria naukowe, odbywające się przeważnie w jego prywatnym mieszkaniu, przez cały czas okupacji wykłada fizykę na kompletach tajnego nauczania USB [62].*

Koszmar okupacji i wojny spowodował ogromną dewastację całej nauki w Polsce, w tym fizyki. Spośród fizyków zrzeszonych w Oddziale Wileńskim PTF wojny nie przeżyli: Ludwik Dąbrowski (zmarł w nieustalonych okolicznościach), Aleksander Dmochowski (wywieziony przez władze sowieckie do Kraju Ałtajskiego, zmarł w Kazachstanie w 1942), Jadwiga Falkowska (zginęła w czasie Powstania Warszawskiego), Lejb Dawid Herszman (popęłił samobójstwo w Getcie w Wilnie w 1941), Józef Hrynkiewicz (zmarł w 1944 w Wilnie), Józef Patkowski (zginął od bomby lotniczej w 1942 w Warszawie).

2. TORUŃ

2.1. Powstanie toruńskiego ośrodka fizyki

14.07.1945 z Wilna do Torunia przybył transport około 200 pracowników naukowych i administracyjnych USB. Wśród nich było pięciu członków Oddziału Wileńskiego PTF: prof. Szczepan Szczeniowski oraz magistry fizyki: Aleksander Garnysz, Eugeniusz Skorko, Waław Turczyński i Jan Kowal. Później przybyli dwaj studenci fizyki USB: Andrzej Hrynkiewicz i Kazimierz Antonowicz. 24.08.1945 Krajowa Rada Narodowa wydała dekret o powołaniu w Toruniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (UMK), w strukturze którego znalazł się Wydział Matematyczno-Przyrodniczy w większości złożony z profesorów i asystentów USB. W ramach tego Wydziału został formalnie utworzony Zakład Fizyki Doświadczalnej, w którym zatrudniono czterech wyżej wymienionych magistrów, ale na stanowisku kierownika był *vacat*, gdyż prof. Szczeniowski wcześniej przyjął zaproszenie do objęcia katedry na Uniwersytecie Poznańskim i wyjechał z Torunia. 1.01.1946 na katedrę fizyki doświadczalnej UMK został powołany na stanowisko profesora zwyczajnego Aleksander Jabłoński, były docent USB, który kilka tygodni wcześniej powrócił z Wielkiej Brytanii, gdzie jako urlopowany z wojska kapitan saperów Armii Andersa prowadził w czasie wojny wykłady fizyki na Polskim Wydziale Lekarskim przy Uniwersytecie w Edynburgu. Godząc się na przyjęcie do Torunia Jabłoński postawił warunek, że – w możliwie bliskiej przyszłości – zostanie zbudowany gmach *Collegium Physicum* jako siedziba zakładów fizycznych UMK. Myślał

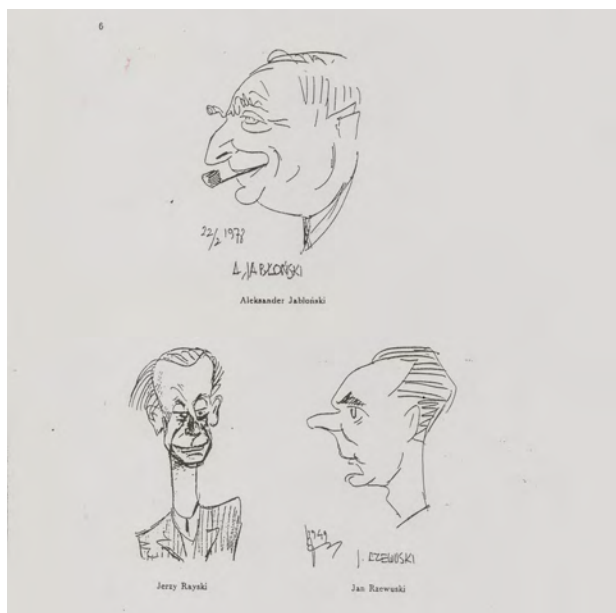
bowiem perspektywicznie o kilku zakładach fizycznych, gdyż miał wizję tworzenia w Toruniu dużego ośrodka obejmującego zarówno badania w dziedzinie fizyki doświadczalnej, jak i teoretycznej. Na początku przystąpił do tworzenia od podstaw Zakładu Fizyki Doświadczalnej, którego tymczasową siedzibą było Collegium Przyrodnicze UMK przy ul. Sienkiewicza 30/32. W połowie roku 1946 przybył z Wilna kolejny repatriant Waław Staszewski, który z 1 października został powołany na zastępcę profesora i mianowany na stanowisko kierownika Zakładu Mechaniki. Po kilku miesiącach uruchomiono Zakład Fizyki Teoretycznej pod kierownictwem mianowanego na stanowisko zastępcy profesora Jerzego Rayskiego, który w tym czasie zrobił doktorat u prof. Wojciecha Rubinowicza na Uniwersytecie Warszawskim. Niedługo potem na UMK został zatrudniony dr Jan Rzewuski, również uczeń Rubinowicza, który we wrześniu 1948 roku – po odejściu z Torunia do Lublina Waława Staszewskiego – został kierownikiem Zakładu Mechaniki. W ten sposób były już obsadzone wszystkie trzy katedry fizyczne UMK: fizyki doświadczalnej, fizyki teoretycznej i mechaniki. Powstał więc w Toruniu załóżek ośrodka fizycznego, który w niedługim czasie zdobył uznanie w skali międzynarodowej dzięki pracom Jabłońskiego w dziedzinie optyki molekularnej oraz Rayskiego i Rzewuskiego w zakresie kwantowej teorii pola i teorii cząstek elementarnych.

2.2. Utworzenie Oddziału Toruńskiego PTF

Wartością, którą Aleksander Jabłoński jako fizyk kultywował przez całe swoje zawodowe życie była przynależność do Polskiego Towarzystwa Fizycznego. Jest zatem oczywiste, że z chwilą gdy uformowały się zręby ośrodka fizycznego w Toruniu, wystąpił o utworzenie Oddziału Toruńskiego PTF. Niestety nie udało się odnaleźć żadnych dokumentów archiwalnych, które wskazywałyby na dokładną datę powstania Oddziału Toruńskiego, działa się to bowiem w trudnym powojennym okresie, gdy trzy Zakłady Fizyczne UMK w oczekiwaniu na zbudowanie obiecanego gmachu gnieździły się w ogromnej ciasnocie i jednocześnie z uporem usiływały organizować pracę dydaktyczną i naukową. Można się domyślać, że prowadzenie wówczas dokumentacji powstającego Oddziału nie należało do spraw priorytetowych. Z artykułu Zofii Mizgier i Stefana Niementowskiego dowiadujemy się jednak, że w maju 1947 odbyło się w Warszawie pierwsze po wojnie Walne Zebranie PTF przy okazji X Zjazdu Fizyków Polskich, na którym przedstawiono sprawozdanie stwierdzające, że: *funkcjonowały Oddziały w Warszawie, Krakowie, Lublinie i Łodzi [...] oraz organizowały się Oddziały w Toruniu, Gdańsku, Poznaniu i Gliwicach. Przewodniczącym*

Oddziału Toruńskiego był w tym początkowym okresie Aleksander Jabłoński [63].

Nie udało się znaleźć żadnych dokumentów archiwalnych, które potwierdzałyby udział Jabłońskiego lub innego przedstawiciela ośrodka toruńskiego w tym Walnym Zebraniu. Ze wspomnień Danuty Jabłońskiej-Fraćkowiak – wówczas studentki fizyki UMK – wynika, że uczestniczyła ona w następnym, czyli XI Zjeździe Fizyków Polskich, który odbył się w maju 1948 roku w Warszawie [64]. Nie wspomina wprawdzie, czy jej ojciec, Aleksander Jabłoński, był również na tym Zjeździe, ale wydaje się to prawie pewne. Wiadomo natomiast, że brał on aktywny udział w następnym, XII Zjeździe Fizyków Polskich (29.10-3.11.1949) i wygłosił na nim referat plenarny o fotoluminescencji kryształów [65]. Oprócz niego w Zjeździe tym uczestniczyła już spora grupa fizyków toruńskich, wśród nich Jerzy Rayski i Jan Rzewuski, którzy – niezależnie od tego, że każdy z nich wygłosił referat plenarny – wygłosili też cztery referaty dotyczące prac własnych. Referat plenarny Rayskiego miał tytuł *O relatywistycznie niezmienniczym sformułowaniu teorii pola*, Rzewuskiego zaś *O niezmienniczym rachunku perturbacji i jego zastosowaniach (według Schwingera)*. Oprócz Rayskiego i Rzewuskiego, referaty na temat prac własnych, wykonanych w ośrodku toruńskim wygłosili także Wanda Hanusowa, Aleksander Jabłoński i Kazimierz Antonowicz.

Ryc. 4. Pierwsi przewodniczący Oddziału Toruńskiego PTF w karykaturze Leona Jeśmanowicza (archiwum UMK)

W 1949 roku nastąpiła zmiana na stanowisku przewodniczącego Oddziału Toruńskiego PTF, którym został Jerzy Rayski. Wynika to z informacji zamieszczonej na wewnętrznej stronie okładki *Postępów Fizyki* w zeszycie 3-4 datowanym na grudzień tego roku. Pełnił on

tę funkcję do początku 1951 roku. Była to już druga kadencja Oddziału Toruńskiego. Na kadencję trzecią Rayskiego zastąpił Jan Rzewuski, którego nazwisko jako przewodniczącego Oddziału Toruńskiego pojawiło się na okładce *Postępów Fizyki* w zeszycie 4-6 z lipca 1951.

2.3. Oddział Toruński PTF w okresie stalinizmu

Na początku lat pięćdziesiątych trwały w całym kraju przygotowania do I Kongresu Nauki Polskiej, którego głównym celem miało być uznanie marksizmu jako jedynej i podstawowej metody badawczej. Znalazło to odbicie w przebiegu XIII Zjazdu Fizyków Polskich w Krakowie w dniach 4–9.09.1950, na którym sprawom Kongresu poświęcono dwa pierwsze dni. Tematem wiodącym części naukowej Zjazdu były zagadnienia momentów magnetycznych i spinów cząstek elementarnych [66]. W tej części przedstawiciel Oddziału Toruńskiego PTF Jerzy Rayski wygłosił referat *O spinie mezonów – część teoretyczna*; podczas tej samej sesji prof. Marian Mięśowicz z AGH miał referat *O spinie mezonów – część doświadczalna*. W ramach referatów dotyczących prac własnych Rayski przedstawił pracę *Elektrodynamika kwantowa w postaci wzajemnościowej*, z kolei Jan Rzewuski wygłosił trzy referaty: *O wzajemnym oddziaływaniu cząstek w teorii Feynmana*, *Interpretacja statystyczna równania Kleina-Gordona*, *Teoria pól bez rozbieżności*. Referaty te jak i wcześniejsze prace Rayskiego i Rzewuskiego zapewniły im uznanie społeczności fizyków jako autorytetów w dziedzinie kwantowej teorii pola i teorii cząstek elementarnych. Mimo to przyjęty przez władze polityczne kurs skierowany na wprowadzenie modelu nauki wzorowanego na sowieckim powodował, że zostały zablokowane wnioski o awansowanie zastępców profesora Rayskiego i Rzewuskiego na stanowiska profesorów nadzwyczajnych. Rayskiemu zarzucono, że ma poglądy idealistyczne, które wyraził w artykule dotyczącym filozoficznych aspektów fizyki, opublikowanym w *Tygodniku Powszechnym* (nr 27, 1947). Natomiast Rzewuski był niemile widziany przez czynniki partyjne z racji arystokratycznego pochodzenia [67]. Sprawy te niewątpliwie negatywnie wpływały na atmosferę w Oddziale Toruńskim PTF, którego Rzewuski był w tym czasie przewodniczącym. Działo się to wszystko w szczytowym okresie stalinizmu w Polsce.

Do pozytywnych wydarzeń z tego okresu należy zaliczyć zakończenie budowy gmachu *Collegium Physicum* UMK przy ul. Grudziądzkiej 5, którego uroczyste otwarcie odbyło się 30.09.1951. Do tego gmachu przeprowadziły się wszystkie trzy zakłady fizyczne UMK oraz Zarząd Oddziału Toruńskiego PTF, który odtąd aż do chwili obecnej ma tu swoją siedzibę. Wydawało się, że przyszłość ośrodka toruńskiego nie jest zagrożona tym

Ryc. 5. Siedziba Oddziału Toruńskiego: Instytut Aleksandra Jabłońskiego UMK (d. *Collegium Physicum*) (archiwum UMK)

bardziej, że oprócz grupy doświadczalnej skupionej wokół Aleksandra Jabłońskiego, znakomicie rozwijały się oba zakłady teoretyczne dowodzone przez Jerzego Rayskiego i Jana Rzewuskiego, którzy w okresie od jesieni 1948 do końca 1951 roku opublikowali łącznie 18 prac zwracających uwagę międzynarodowej społeczności fizyków na młodych teoretyków toruńskich. Pozytywnie wyraził się o nich Leopold Infeld, który w 1950 roku powrócił na stałe do Polski. W swoich *Szkicach z przeszłości* bardzo krytycznie ocenił stan fizyki teoretycznej w Polsce, jaki zastał w momencie powrotu, ale na tym tle zauważył, że: *w Toruniu są dwaj młodzi profesorowie, których nazwiska znałem tylko z odbitek ich prac, nowy narybek powojenny* [68].

W takim stanie rzeczy brzemienym w skutki wydarzeniem była – podjęta z inspiracji wiceminister Eugenii Krasowskiej – decyzja Departamentu Kadr Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego z 27.08.1952, zgodnie z którą Jan Rzewuski, przewodniczący Zarządu Oddziału Toruńskiego PTF, został z 1.09.1952 służbowo przeniesiony z UMK do Katedry Fizyki Teoretycznej Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta [69]. Stało się to wbrew woli toruńskiego środowiska naukowego doprowadzając do rozbitcia znakomicie rozwijającego się duetu Rayskiego i Rzewuskiego. Po wielu latach Rayski tak wspominał kulisy tej sprawy: *[Rzewuski] został zmuszony do tego przeniesienia. Bo tutaj się tej pani wiceminister Eugenii Krassowskiej nie spodobało, że my dwaj [...] stanowimy [jakieś], nie wiem, co ona sobie wyobrażała, jakieś jądro reakcyjne, czy coś i postanowiła rozpedzić. No ale nie zrobiła tego w sposób brutalny, bo w końcu dała mu stanowisko całkiem niezłe, katedrę fizyki teoretycznej we Wrocławiu* [70].

Po odejściu Rzewuskiego, 11.10.1952 odbyło się Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego, na którym wybrano nowy Zarząd w składzie: Aleksander Jabłoński – przewodniczący, Marian Kryszewski – sekretarz, Stanisław Pruski – skarbnik, Wanda Hanusowa – członek Za-

rządu. W części naukowej Walnego Zgromadzenia, poświęconej pamięci Mariana Smoluchowskiego z okazji 80. rocznicy urodzin i 35. rocznicy jego śmierci referaty wygłosili Danuta Frąckowiak i Tadeusz Tietz [71].

W dniach 7-10.12.1952 odbył się w Poznaniu XIV Zjazd Fizyków Polskich, na którym referat plenarny *Stan obecny teorii pola* wygłosił Jerzy Rayski. W ramach sesji prac własnych członkowie Oddziału Toruńskiego PTF przedstawili 22 referaty. Według sprawozdania opublikowanego w *Postęпах Fizyki* wszystkich referatów dotyczących prac własnych zgłoszono 158, w tym z Oddziału Warszawskiego 54. Oddział Toruński uplasował się na drugim miejscu zgłaszając 22, wśród nich Aleksander Jabłoński zgłosił dwie prace samodzielne i jedną wspólną ze współpracownikami (Paweł. Drzewiecki, Alfon Kawski, Marian. Kryszewski), Jerzy Rayski zgłosił 7 oraz Jan Rzewuski 3 z afiliacją toruńską. Oprócz tego Rzewuski przedstawił na Zjeździe dwie prace z afiliacją wrocławską wykonane już po jego przejściu do Wrocławia [72]. Po XIV Zjeździe nastąpiła pięcioletnia przerwa, w czasie której Zjazdu nie były organizowane. W tym szczytowym okresie stalinizmu czynniki polityczne uznały, że rola PTF powinna się ograniczyć wyłącznie do akcji popularyzacji fizyki i na współdziałaniu z ruchem racjonalizatorskim. Spełniając tego typu dezyderaty Zarząd Oddziału Toruńskiego zorganizował w okresie 27.03-24.04.1953 cykl odczytów popularnych, które wygłosili Aleksander Jabłoński, Kazimierz Grzesiak i Jerzy Rayski. Oprócz tego cztery wykłady popularne dla uczniów starszych klas licealnych wygłosił w Inowrocławiu Włodzimierz Mościcki, a Kazimierz Antonowicz wykład dla nauczycieli. Korzystając z tego, że w *Collegium Physicum* UMK znajduje się Duża Aula, mogąca pomieścić 300 osób, Zarząd Oddziału zorganizował pokazy doświadczeń fizycznych dla młodzieży szkolnej [73]. Tradycja organizowania takich pokazów w tej Auli utrwaliła się i jest podtrzymywana do chwili obecnej.

W październiku 1953 odbyło się Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego, na którym Jerzy Rayski został przewodniczącym Oddziału na kadencję 1953/1954. W tej kadencji nadal kontynuowano akcję odczytów popularnych dla mieszkańców Torunia oraz organizowano wykłady popularne dla uczniów szkół średnich Torunia, Bydgoszczy, Inowrocławia, Lipna, Tucholi i Włocławka [74]. W roku 1954 Zarząd Oddziału wspólnie z Oddziałami Polskiego Towarzystwa Chemicznego i Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika zorganizował cykl odczytów z okazji 20. rocznicy śmierci Marii Skłodowskiej-Curie. Odczyty te, poświęcone problemom promieniotwórczości i fizyce jąder atomowych, wygłosili Jerzy Rayski, Jerzy Gieruła (Warszawa) i Henryk Niewodniczański (Kraków). Oprócz tego odbywały

się regularne posiedzenia naukowe Oddziału. Zarząd Oddziału nadal kontynuował akcję wyjazdów do szkół woj. bydgoskiego z wykładami popularnymi połączonymi z pokazami doświadczeń fizycznych [75]. Intensyfikacja tej akcji nastąpiła w drugiej połowie roku 1954 – członkowie Oddziału wygłosili wówczas 64 odczyty w wielu miejscowościach Polski Północnej. Oprócz tego w Dużej Auli *Collegium Physicum UMK* wygłoszono 9 wykładów popularnych dla mieszkańców Torunia. Ponadto członkowie Oddziału byli wykładowcami na kursach dokształcających dla nauczycieli szkół średnich organizowanych przez Ministerstwo Oświaty [76].

11.11.1954 odbyło się Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego PTF, na którym wybrano Zarząd na kadencję 1954/1955 w składzie: Wanda Hanusowa (przewodnicząca), Mieczysław Frąckowiak (sekretarz), Kazimierz Antonowicz (skarbnik) Zofia Skrzat (członek Zarządu). Według stanu na 1.01.1955 Oddział Toruński liczył 24 członków [77]. W czasie tej kadencji Oddział Toruński był współorganizatorem Pierwszej Ogólnopolskiej Konferencji Optyki Atomowej i Molekularnej, która odbyła się w dniach 21-24.09.1955 w *Collegium Physicum UMK* w Toruniu. Pomysł zorganizowania takiej Konferencji w celu przedyskutowania dróg dalszego rozwoju badań optycznych w powojennej Polsce poddał już na początku lat 50. Stefan Pieńkowski, ale jego śmierć opóźniła jej zwołanie. Na to opóźnienie miała też wpływ sytuacja jaka powstała po roku 1952, kiedy organizowaniem konferencji naukowych miała się zajmować Polska Akademia Nauk pozostawiając towarzystwom naukowym wyłącznie sprawy dotyczące upowszechniania wiedzy. Tym razem sprawę udało się załatwić pozytywnie dzięki zaangażowaniu dyrektora Instytutu Fizyki PAN prof. Leonarda Sosnowskiego. Przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego był Aleksander Jabłoński, a jego zastępcami Henryk Niewodniczański (Kraków) i Tadeusz Skaliński (Warszawa). Przewodniczącym Konferencji obrano Wojciecha Rubinowicza. Część roboczą Konferencji otworzył referat Henryka Niewodniczańskiego, który omówił trudności, w jakich znalazły się po wojnie pracownie optyczne i na tym tle przedstawił perspektywy rozwoju badań widm atomowych w Polsce. Ważny referat wygłosił Wojciech Rubinowicz na temat struktury multipoli elektromagnetycznych, Aleksander Jabłoński zaś wystąpił z referatem, w którym dokonał przeglądu aktualnych zagadnień związanych z fotoluminescencją roztworów. Oprócz niego pięciu członków Oddziału Toruńskiego (Jerzy Grzywacz, Mieczysław Frąckowiak, Apolonia Wrzesińska, Danuta Jabłońska-Frąckowiak i Kazimierz Antonowicz) omówiło prace własne. [78]. W Konferencji wzięło udział 80 uczestników ze wszystkich ośrodków badawczych w Polsce.

Na Walnym Zgromadzeniu Oddziału Toruńskiego, które odbyło się kilka tygodni później, wybrano Zarząd na kadencję 1955/1956 w składzie: Kazimierz Antonowicz (przewodniczący), Ryszard Bauer (sekretarz), Stanisław Pruski (skarbnik), Jerzy Grzywacz (członek Zarządu). Działalność tego Zarządu skupiła się głównie na aktywnym organizowaniu akcji popularyzacyjnej. W pierwszym półroczu 1956 zorganizowano cykl odczytów popularnych w Dużej Auli *Collegium Physicum UMK*, które wygłosili Jerzy Rayski, J. Nikliborc, Kazimierz Antonowicz i Aleksander Jabłoński. Wykłady te cieszyły się wielką popularnością; średnia frekwencja wynosiła 300 osób [79]. Oprócz tego zorganizowano kilkadziesiąt wyjazdów do szkół średnich w województwach Polski Północnej z wykładami popularnymi dla uczniów. Kolejna kadencja 1956/1957 Zarządu Oddziału Toruńskiego rozpoczęła się w atmosferze przemian październikowych. Przewodniczącym Oddziału został wybrany Aleksander Jabłoński, który popierał liczne wówczas apele, postulujące zmianę charakteru PTF poprzez powrót do tradycji organizowania Zjazdów Fizyków Polskich co dwa lata zgodnie ze wskazaniem Walnego Zebrania sformułowanymi już w styczniu 1955 i przekazanymi do wiadomości PAN [80]. Te apele przyniosły skutek i po pięcioletniej przerwie kolejny – XV Zjazd Fizyków Polskich został zwołany do Wrocławia na listopad 1957 roku.

2.4. Oddział Toruński po przełomie październikowym

Zmiany polityczne w październiku 1956 roku wytworzyły dobry nastrój w środowiskach akademickich w Polsce i przywróciły nadzieje na podjęcie przez PTF działalności w pełni naukowej, a nie tylko popularyzatorskiej. W Oddziale Toruńskim PTF ten dobry nastrój gwałtownie pogorszył się na wiosnę 1957 roku, kiedy niespodziewanie zarysowało się niebezpieczeństwo poważnego osłabienia potencjału naukowego i dydaktycznego ośrodka toruńskiego. Chodzi o to, że Jerzy Rayski został zaproszony do objęcia katedry fizyki teoretycznej na Uniwersytecie Jagiellońskim i zaproszenie to przyjął. Jabłoński – postawiony przed faktem dokonanym – zaczął akcję poszukiwania następcy Rayskiego, który ostatecznie został „przeniesiony z urzędu” na UJ z 30.09.1957 [81]. Rayski zobowiązał się jednak przez dwa lata przyjeżdżać do Torunia w ramach zajęć zleconych, aby do czasu znalezienia następcy prowadzić część zajęć dydaktycznych oraz doprowadzić do końca przewody doktorskie Stanisława Pruskiego i Jana Fiutaka, których był promotorem. Co więcej, Rayski zdecydował, że w tym okresie nadal pozostanie członkiem Oddziału Toruńskiego PTF. Dzięki temu, na Walnym Zgromadzeniu 24.10.1957 Jerzy Rayski został wybrany na

przewodniczącego Oddziału Toruńskiego na kadencję 1957/1958. W wybranym wówczas Zarządzie funkcję wiceprzewodniczącego objął Kazimierz Antonowicz, zaś sekretarza Mieczysław Frąckowiak, skarbnikiem została Hanna Męczyńska. W tym dniu Oddział Toruński liczył 34 członków [82]. Kilkanaście dni później Zarząd w tym składzie wraz z innymi członkami Oddziału wyjechał do Wrocławia, aby uczestniczyć w XV Zjeździe Fizyków Polskich, który po pięcioletniej przerwie odbył się w tym mieście w dniach 5-11.11.1957. Jeden spośród dwunastu referatów przeglądowych *Obecny stan teorii cząstek elementarnych* wygłosił przedstawiciel Oddziału Toruńskiego Jerzy Rayski [83]. Podczas Zjazdu odbyło się Walne Zgromadzenie PTF, na którym wybrano nowy Zarząd Główny na kadencję 1957/1959. Na przewodniczącego PTF został wybrany Aleksander Jabłoński, któremu zlecono zorganizowanie kolejnego (XVI) Zjazdu w Toruniu w 1959 roku. Oprócz Jabłońskiego w skład Zarządu Głównego wchodziło jeszcze trzech innych członków PTF z Oddziału Toruńskiego: Wanda Hanusowa – sekretarz, Kazimierz Antonowicz – skarbnik i Jerzy Rayski – członek Zarządu. Jedyną osobą w Zarządzie Głównym spoza Torunia był Ludwik Natanson z Warszawy wybrany na wiceprzewodniczącego [84]. W tej sytuacji posiedzenia Zarządu Głównego kadencji 1957/1959 w większości odbywały się w *Collegium Physicum* UMK w Toruniu.

Jesienią 1958 na listę członków Oddziału Toruńskiego PTF został wpisany Wiesław Woźnicki, który doktorat uzyskał na Uniwersytecie Warszawskim pod kierunkiem Leopolda Infelda. Został on zatrudniony w Katedrze Fizyki Teoretycznej UMK na miejsce zwolnione przez Jerzego Rayskiego. 25.02.1959 odbyło się uroczyste posiedzenie Oddziału Toruńskiego PTF z okazji 35-lecia pracy naukowej Aleksandra Jabłońskiego. W imieniu Polskiej Akademii Nauk przemówienie wygłosił Wojciech Rubinowicz, natomiast w imieniu Instytutu Fizyki PAN jego dyrektor Leonard Sosnowski. Działalność naukowa Jabłońskiego poczynawszy od jego pierwszej – wspólnej ze Stefanem Pieńkowskim – publikacji z 1925 roku została omówiona w referacie Tadeusza Skalińskiego z Uniwersytetu Warszawskiego, odczytanym wobec choroby autora przez Stefana Czarnackiego. Referat ten został opublikowany w *Postępiech Fizyki* [85]. Na zakończenie w imieniu uczniów i współpracowników przemawiał – jak napisał kronikarz: *nadzwyczaj serdecznie i bezpośrednio prof. Kazimierz Antonowicz* [86].

W następnych miesiącach tego roku główna uwaga Zarządu Oddziału Toruńskiego była skupiona na przygotowywaniu XVI Zjazdu Fizyków Polskich, który odbył się w dniach 11-14.09.1959 w *Collegium Physicum* UMK. W Zjeździe wzięło udział ponad 400 osób, w tym

również goście z NRD i Węgier. Wygłoszono ponad 200 referatów. Jedyny referat ogólny wygłosił Jerzy Rayski, w którym przedstawił zarys swojej koncepcji teorii cząstek elementarnych [87]. Był to ostatni referat Rayskiego – ciągle pełniący funkcję przewodniczącego Oddziału Toruńskiego – jako reprezentanta tego Oddziału, gdyż na jesieni 1959 roku ostatecznie rozstał się z Toruniem. Po jego odejściu przewodniczącą Oddziału została Apollonia Wrzesińska.

W ramach Zjazdu odbyło się kolejne Walne Zgromadzenie PTF, które rozpoczęło wystąpienie ustępującego przewodniczącego PTF Aleksandra Jabłońskiego [88]. Mówiąc o trudnościach, jakie napotyka w swej pracy PTF, zwrócił uwagę na to, że oprócz trudności zewnętrznych wywołanych decyzjami władz istnieją też trudności wewnętrzne, które jego zdaniem są groźniejsze. Powiedział, że odzywają się głosy, iż PTF jest właściwie niepotrzebne, gdyż fizyka tak się rozwinęła, iż referaty na posiedzeniach PTF nie są zrozumiałe dla niespecjalistów, nie mają więc racji bytu. W parze z tym idzie upadek powagi i znaczenia PTF [89]. Te pesymistyczne opinie Jabłońskiego wywołały ożywioną dyskusję zarówno w czasie Walnego Zgromadzenia, jak i później w poszczególnych Oddziałach, co doprowadziło do tego, że kryzys w PTF został szczęśliwie przełamany. Jabłoński został wybrany przewodniczącym PTF na kolejną kadencję (1959/1961). Członkami nowego Zarządu zostali: Tadeusz Skaliński – wiceprzewodniczący, Wanda Hanusowa – sekretarz, Maria Majewska – skarbnik. Walne Zgromadzenie podjęło uchwałę zobowiązującą Zarząd Główny do ufundowania tablicy pamiątkowej ku czci Alberta Abrahama Michelsona i wmurowania jej w Strzelnie – mieście urodzenia wielkiego fizyka.

2.5. Lata sześćdziesiąte

27.10.1960 odbyło się Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego, na którym wybrano Zarząd na kadencję 1960/1961. Przewodniczącym Oddziału został Stanisław Łęgowski, a w skład Zarządu weszli: Jan Fiutak – wiceprzewodniczący, Stanisław Trawiński – sekretarz, Henryk Łożykowski – skarbnik, Mieczysław Czajkowski – członek Zarządu [90]. Kadencja tego Zarządu zakończyła się 12 września 1961, kiedy to odbyło się kolejne Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego, na którym Kazimierz Antonowicz został wybrany na przewodniczącego Oddziału, Lutosław Wolniewicz na wiceprzewodniczącego, Henryk Waleryś na sekretarza, Józef Heldt zaś został skarbnikiem (na kadencję 1961/1962) [91]. Kilka dni później, rozpoczął się w Gdańsku XVII Zjazd Fizyków Polskich (17-21.09.1961). Aleksander Jabłoński wygłosił referat plenarny *O pewnych zagadnieniach z dziedziny fotoluminescencji*, który

wywołał zainteresowanie uczestników, w tym delegacji Czechosłowackiego Towarzystwa Matematyczno-Fizycznego, dzięki czemu referat ten został w języku czeskim opublikowany w ich czasopiśmie [92]. Na Walnym Zgromadzeniu PTF, które obradowało w ramach XVII Zjazdu, Jabłoński po dwóch kadencjach przestał być przewodniczącym, ale został wybrany wiceprzewodniczącym PTF. Natomiast przewodniczącym został Wojciech Rubinowicz. W czasie Zjazdu została podpisana umowa o współpracy pomiędzy PTF a Czechosłowackim Towarzystwem Matematyczno-Fizycznym, które w roku 1962 obchodziło jubileusz 100-lecia powstania. W uroczystości jubileuszowej, która odbyła się w Pradze 18.04.1962 brał udział Aleksander Jabłoński, który w czasie bankietu wygłosił przemówienie w imieniu PTF [93]. 6.11.1962 został wybrany nowy Zarząd Oddziału Toruńskiego na kadencję 1962/1963 w składzie: Danuta Frąckowiak (przewodnicząca), Józef Heldt (wiceprzewodniczący), Tomasz Szczurek (sekretarz), Aleksander Gutsze (skarbnik). Ze sprawozdania ustępującego Zarządu wynika, że zorganizował on cykl odczytów popularnych dla społeczeństwa Torunia oraz serię pokazów doświadczeń fizycznych dla młodzieży szkół średnich woj. bydgoskiego [94].

Począwszy od roku 1959 do Oddziału Toruńskiego PTF należała kilkusobowa grupa fizyków pracujących pod kierunkiem doc. Reginy Drabent w Katedrze Fizyki Wyższej Szkoły Rolniczej w Olsztynie. Ponieważ grupa ta liczebnie wzrastała, w roku 1963 Zarząd Oddziału postanowił utworzyć Pododdział Olsztyński PTF wchodzący w skład Oddziału Toruńskiego. Jednocześnie postanowiono, że w każdej kadencji przedstawiciel tego Pododdziału będzie wchodził w skład Zarządu Oddziału. 30.05.1963 odbyło się kolejne Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego, na którym Wanda Hanusowa została wybrana przewodniczącą, Jan Fiutak i Regina Drabent – jako przedstawicielka Pododdziału Olsztyńskiego – zostali wybrani na wiceprzewodniczących, Karol Jankowski został sekretarzem, Józef Szudy zaś skarbnikiem [95]. Najważniejszym zadaniem tego Zarządu było doprowadzenie do realizacji uchwały Walnego Zgromadzenia PTF z roku 1959 dotyczącej tablicy upamiętniającej postać A. A. Michelsona. Odpowiednie fundusze na wykonanie tej tablicy uzyskał Zarząd Główny i przekazał je do Oddziału Toruńskiego, który prowadził dalsze prace organizacyjne związane z przygotowaniem projektu, wykonaniem tablicy i jej wmurowaniem na ścianie budynku przy Rynku w Strzelnie.

Uroczystość odsłonięcia tablicy odbyła się 4.09.1963 w obecności przedstawicieli władz wojewódzkich i miejskich oraz miejscowego społeczeństwa, w tym licznie zgromadzonej młodzieży szkolnej. W imieniu PTF przemówienie wygłosił Aleksander Jabłoński. W uroczy-

stości wzięła też udział córka uczonego pani Dorothy Michelson-Stevens, która specjalnie w tym celu odwiedziła Polskę [96]. Napis na tablicy głosi:

W tym mieście urodził się 19 grudnia 1852 roku Albert Abraham Michelson, profesor Uniwersytetu w Chicago, laureat Nagrody Nobla. Swoimi słynnymi doświadczeniami nad prędkością światła zapoczątkował nową erę w rozwoju fizyki. Tablicę tę dla uczczenia wielkiego fizyka ufundowało Polskie Towarzystwo Fizyczne [97].

Ryc. 6. Tablica ku czci Alberta A. Michelsona w Strzelnie (archiwum UMK)

Tydzień po uroczystości w Strzelnie większość fizyków toruńskich wyjechała do Katowic, gdzie odbywał się XVIII Zjazd Fizyków Polskich (11-14.09.1963). W ramach Zjazdu, na Walnym Zgromadzeniu Aleksander Jabłoński został ponownie wybrany na wiceprzewodniczącego PTF i jednocześnie przyznano mu tytuł członka honorowego PTF. Wraz z nim tytuł członka honorowego otrzymał Alfred Kastler (jeszcze przed przyznaniem mu Nagrody Nobla) [98]. Funkcję przewodniczącego PTF ponownie powierzono Wojciechowi Rubinowiczowi.

Kolejne ważne wydarzenie w dziejach Oddziału Toruńskiego miało miejsce w dniach 25–28.09.1963, kiedy to w Toruniu odbyła się Międzynarodowa Konferencja Luminescencyjna, współorganizowana przez PTF, Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego, Polską Akademię Nauk przy częściowym wsparciu finansowym Międzynarodowej Unii Fizyki Czystej i Stosowanej (IUPAP). Przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego był Aleksander Jabłoński, sekretarzem generalnym zaś Mieczysław Frąckowiak. W Konferencji wzięło udział 232 uczestników z wielu krajów świata [99]. Przemówienie powitalne wygłosił Jabłoński nawiązując do historycznego Pierwszego Kongresu Luminescencyjnego, który odbył się w 1936 roku w Warszawie. Program Konferencji obejmował sześć referatów plenarnych, które wygłosili wy-

bitni fizycy i fizykochemicy. Trzech spośród nich kilka lat później otrzymało nagrodę Nobla: Alfred Kastler (Paryż) w 1966, George Porter (Sheffield) w 1967 i Gerhard Herzberg (Ottawa) w 1971. Referaty plenarne wraz z 88 referatami dotyczącymi badań własnych zostały opublikowane w specjalnym tomie *Acta Physica Polonica* [100]. Konferencja ta została oceniona jako wielki sukces ośrodka toruńskiego. Alfred Kastler napisał sympatyczne sprawozdanie we francuskim tygodniku *Les Lettres Francaises*, w którym bardzo wysoko ocenił organizację i poziom naukowy Konferencji [101].

Zgodnie z listą opublikowaną w *Postęпах Fizyki* w dniu 31 maja 1964 roku Oddział Toruński liczył 70 członków, w tym 8 w Pododdziale Olsztyńskim [102]. Warto zauważyć, że wśród wymienionych na tej liście członków Oddziału znajduje się prof. Stanisław Mrozowski z Uniwersytetu w Buffalo, USA, z którym ośrodek toruński prowadził współpracę naukową w zakresie spektroskopii atomowej i fizyki węgla. W kadencji 1964/1966 Zarząd Oddziału Toruńskiego działał w składzie: Mieczysław Frąckowiak – przewodniczący, Regina Drabent (Pododdział Olsztyński) i Jan Fiutak – wiceprzewodniczący, Jacek Karwowski – sekretarz, Józef Szudy – skarbnik. Wzorem lat poprzednich Zarząd zorganizował cykl pokazów fizycznych dla szkół woj. bydgoskiego oraz szereg zebrań naukowych [103]. Ważnym wydarzeniem w życiu Oddziału w tej kadencji był zorganizowany przez Zarząd w semestrze zimowym roku akademickiego 1965/66 cykl wykładów *Termodynamika informacyjna*, które wygłosił prof. Roman Stanisław Ingarden z Uniwersytetu Wrocławskiego. Wykłady te cieszyły się dużą popularnością, uczestniczyli w nich zarówno fizycy, jak i matematycy, astronomowie, chemicy, a także elektronicy z Toruńskiego Oddziału Przemysłowego Instytutu Elektroniki. Niedługo po zakończeniu tych wykładów prof. Ingarden zdecydował przenieść się do Torunia, gdzie z 1.04.1966 objął specjalnie dla niego utworzoną Katedrę Termodynamiki i Teorii Promieniowania UMK. W wyniku tego jako członek PTF przeniósł się do Oddziału Toruńskiego. Tak się złożyło, że w tym samym czasie – latem 1966 – dwoje zasłużonych członków Oddziału Toruńskiego Danuta i Mieczysław Frąckowiakowie opuściło Toruń i przeniosło się do Oddziału Poznańskiego PTF [104].

Stało się to niedługo po Walnym Zgromadzeniu Oddziału Toruńskiego 21.04.1966, kiedy zakończyła się kadencja Zarządu Oddziału, którego przewodniczącym był Mieczysław Frąckowiak. Nowym przewodniczącym został wybrany Kazimierz Antonowicz, a jego zastępcą Stanisław Łęgowski, sekretarzem został Stanisław Dembiński, skarbnikiem Andrzej Kossakowski, zaś członkami Zarządu Janina Pyszka (Pododdział Olsztyński) i Andrzej Bielski [105]. Oddział kontynuował

akcję odczytów popularnych i pokazów doświadczeń fizycznych dla uczniów szkół średnich. Przy współudziale Ośrodka Metodycznego przy Kuratorium Koszalińskiego Okręgu Szkolnego Zarząd Oddziału zorganizował trzydniową konferencję dla nauczycieli fizyki. Według stanu na 26.09.1966 Oddział liczył 83 członków, w tym jednego członka honorowego, 81 członków zwyczajnych i jednego członka wspierającego (Zakłady Włókien Sztucznych ELANA). W tym czasie mieszkający w USA członek Oddziału Toruńskiego Stanisław Mrozowski, profesor Uniwersytetu w Buffalo zwrócił się do Zarządu z propozycją przekazania daru w postaci kompletu roczników podstawowych amerykańskich periodyków fizycznych za okres od 1942 roku, a także wielu książek. Jednocześnie zadeklarował gotowość opłaty prenumeraty tych periodyków na nadchodzące lata wpłacając odpowiednią dotację w Fundacji Kościuszkowskiej w Nowym Jorku [106]. Podarowane przez Mrozowskiego czasopisma i książki zostały statkiem handlowym przetransportowane do Polski i ostatecznie trafiły do Torunia, stanowiąc zaczątek Biblioteki PTF [107].

3.05.1967 odbyło się Walne Zgromadzenie Oddziału Toruńskiego, na którym wybrano Zarząd na kadencję 1967/1969 w składzie: Łęgowski – przewodniczący, Lutosław Wolniewicz – wiceprzewodniczący, Stanisław Orzeszko – sekretarz, Józef Kwiatkowski – skarbnik oraz Jerzy Bukowski (Pododdział Olsztyński) – członek Zarządu. Na Walnym Zgromadzeniu PTF w Lublinie podczas XX Zjazdu Fizyków Polskich 16.09.1967 członkowi Oddziału Toruńskiego Stanisławowi Mrozowskiemu przyznano tytuł członka honorowego PTF [108]. 26.02.1968 odbyło się uroczyste posiedzenie Oddziału z okazji 70. rocznicy urodzin Aleksandra Jabłońskiego. W imieniu Zarządu Głównego PTF przemówienie wygłosił Andrzej Tramer. Redakcja *Postępów Fizyki* uczciła jubileusz dedykując Jabłońskiemu nr 5/1968, w którym okolicznościowy artykuł napisał Tadeusz Skaliński [109]. 28.09.1968 na posiedzeniu plenarnym Zarządu Głównego Jabłoński otrzymał Medal im. Mariana Smoluchowskiego. W październiku tego roku, z inicjatywy Zarządu Oddziału, ukazał się specjalny numer *Acta Physica Polonica*, zawierający prace dedykowane Jabłońskiemu [110]. W kadencji 1969/1971 przewodniczącym Zarządu Oddziału Toruńskiego był Stanisław Pruski, sekretarzem Janina Muszyńska, skarbnikiem Tadeusz Marszałek, członkiem Zarządu zaś Regina Drabent (Pododdział Olsztyński). W 1969 roku Oddział liczył 99 osób. W okresie 27.03-15.04.1969 gościł w Polsce Stanisław Mrozowski. Podczas tego pobytu wręczono mu w Warszawie na posiedzeniu Zarządu Głównego przyznany dwa lata wcześniej dyplom członka honorowego PTF [111]. Następnie odwiedził Toruń, gdzie na posie-

dzeniu Oddziału Toruńskiego PTF wygłosił referat i zapoznał się ze stanem organizacji Biblioteki PTF.

W dniach 22-23.05.1969 w *Collegium Physicum* UMK w Toruniu odbyła się sesja naukowa z okazji 80-lecia urodzin Wojciecha Rubinowicza z udziałem Jubilata oraz Jego uczniów i współpracowników z różnych ośrodków. Przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego sesji był uczeń Rubinowicza, prof. Roman Ingarden, który w jej ramach przedstawił inicjatywę Oddziału Toruńskiego PTF powołania do życia międzynarodowego czasopisma *Reports on Mathematical Physics* (ROMP). W listopadzie 1969 uzyskano zgodę władz na wydawanie ROMP nakładem PWN w ramach koedycji z wydawnictwem North-Holland (później Pergamon Press). Ustalono, że wydawcami ROMP będzie Polskie Towarzystwo Fizyczne i Instytut Fizyki UMK, redaktorem naczelnym zaś Roman Ingarden. Ponadto ustalono, że Oddział Toruński PTF wspólnie z redakcją ROMP będzie organizował corocznie Sympozjum Fizyki Matematycznej połączone z posiedzeniem Międzynarodowej Rady Redakcyjnej. Pierwsze takie Sympozjum odbyło się na początku grudnia 1969 Sympozja te odbywają się bez przerwy do chwili obecnej; w czerwcu 2019 roku odbyło się jubileuszowe 50. Sympozjum. Pierwszy numer kwartalnika ROMP ukazał się we wrześniu 1970 [112]; czasopismo jest nadal wydawane, w październiku 2020 roku ukazał się drugi zeszyt tomu 86.

W grudniu 1969 Oddział zorganizował cykl wykładów powszechnych na temat *Problemy współczesnej fizyki*, które wygłosili Kazimierz Antonowicz, Jerzy Rayski i Andrzej Trautman. W grudniu następnego roku miał miejsce cykl wykładów zatytułowany *Problemy fizyki matematycznej*. Tu wykładowcami byli Roman Ingarden, Jerzy Plebański i K. Urbanik. Godnym zauważenia wydarzeniem w życiu Oddziału było utworzenie 27.01.1971 Sekcji Dydaktycznej, której przewodniczącą została Maria Przybylska z Ośrodka Metodycznego przy Kuratorium Bydgoskim. W chwili powstania Sekcja liczyła 17 osób.

2.6. Ostatnia dekada z Aleksandrem Jabłońskim

Na Walnym Zgromadzeniu 23.06.1971 wybrano Zarząd na kolejną kadencję w składzie: Stanisław Łęgowski – przewodniczący, Maria Berndt – sekretarz, Janusz Bisinger – skarbnik, Regina Drabent (Pododdział Olsztyński) – członek Zarządu. W czasie tej kadencji udało się doprowadzić do końca prace związane z otwarciem Biblioteki PTF w Toruniu ufundowanej przez prof. Mrozowskiego. Stało się to możliwe dzięki przekazaniu przez dyrektora Instytutu Fizyki UMK prof. Romana Ingardena pomieszczenia w sąsiedztwie Biblioteki Instytutu dla potrzeb powstającej Biblioteki PTF, która

ostatecznie została otwarta w czerwcu 1972. Spełniając prośbę Zarządu Głównego prof. Jabłoński zgodził się przyjąć funkcję honorowego opiekuna Biblioteki [113]. Innym znaczącym wydarzeniem z tego okresu była – zorganizowana przez Oddział Toruński wspólnie z Instytutem Fizyki UMK – Pierwsza Ogólnopolska Konferencja Luminescencyjna, która odbyła się w Toruniu w dniach 21-24.09.1972.

Jesienią 1973 rozpoczęła się kolejna kadencja Zarządu Oddziału Toruńskiego, którego przewodniczącym został Stanisław Pruski. W tym czasie w Toruniu odbywały się uroczystości 500-lecia urodzin Mikołaja Kopernika, którym towarzyszyły liczne prelekcje i wystawy. Oddział Toruński PTF wraz z Polskim Towarzystwem Astronomicznym i Towarzystwem Naukowym w Toruniu współpracował przy organizacji tych obchodów, w czasie których prof. Jabłoński otrzymał tytuł *doctora honoris causa* UMK (2.10.1973). Innymi ważnymi wydarzeniami z okresu tej kadencji była – współorganizowana przez Oddział Toruński PTF oraz Instytuty Fizyki UMK i Uniwersytetu Gdańskiego w czerwcu 1974 – Letnia Szkoła Optyki Kwantowej w Bachotku koło Brodnicy oraz Druga Ogólnopolska Konferencja Luminescencyjna, która odbyła się w Toruniu (16–19.09.1974).

W następnej kadencji (1975/1978) funkcję przewodniczącego Oddziału pełnił Stanisław Łęgowski, który zorganizował dwie kolejne Letnie Szkoły Optyki Kwantowej w Bachotku (czerwiec 1976 i 1978, w których uczestniczyło wielu młodych fizyków ze wszystkich ośrodków krajowych. Wykładowcami Szkół byli wybitni uczeni z Europy Zachodniej, USA i Kanady. Do znaczących wydarzeń z tego okresu należy także zaliczyć uchwałę Zarządu Głównego PTF z 23.02.1976 powołującą Komisję Historii Fizyki. Zorganizowanie Komisji powierzono prof. Romanowi Ingardenowi z Oddziału Toruńskiego. Na pierwszym plenarnym posiedzeniu tej Komisji w Toruniu 01.04.1976, Ingarden został wybrany na jej przewodniczącego. Z inicjatywy Komisji, przy wsparciu Zarządu Oddziału Toruńskiego i za zgodą władz uniwersyteckich zorganizowano Pracownię Historii Fizyki w Bibliotece Głównej UMK. Przy okazji drugiego posiedzenia plenarnego Komisji w Toruniu 1.04.1977 odbyło się Seminarium Historii Fizyki, na którym wygłoszono pięć referatów. W jednym z nich prof. Paweł Czartoryski omówił sprawę badań dotyczących wpływu Witelona, wielkiego polskiego optyka z XIII wieku, na rozwój nowoczesnej nauki. Z inicjatywy Komisji w okresie jednego roku od jej powstania przeprowadzono pięć wywiadów nagranych na taśmie magnetofonowej z fizykami starszego pokolenia, m.in. z Aleksandrem Jabłońskim [114].

Pod koniec roku 1977 członek Oddziału Toruńskiego doc. Mikołaj Rozwadowski, kierownik Zakładu

Fizyki Wyższej Szkoły Inżynierskiej (potem Akademii Techniczno-Rolniczej) w Bydgoszczy zwrócił się w imieniu skupionych wokół niego ponad dwudziestu fizyków zamieszkałych w Bydgoszczy z wnioskiem o utworzenie Oddziału Bydgoskiego PTF. Decyzją Zarządu Głównego Oddział Bydgoski powstał na początku 1978. Pierwszym przewodniczącym Oddziału został Mikołaj Rozwadowski. W początkowym okresie Oddział Bydgoski liczył 28 członków, natomiast Oddział Toruński według stanu na koniec października 1978 liczył 119 członków (w tym 18 w Pododdziale Olsztyńskim) [115].

Doniosłym wydarzeniem był jubileusz 80. rocznicy urodzin Aleksandra Jabłońskiego, założyciela Oddziału Toruńskiego PTF. Z tej okazji 26.02.1978 w Sali Mieszkańskiej Ratusza Staromiejskiego w Toruniu odbyła się uroczysta sesja z udziałem przedstawicieli władz oraz licznych uczniów i współpracowników Jubilatów z różnych ośrodków. W ramach uroczystości jubileuszowych przez trzy kolejne czwartki: 2, 9 i 16.03.1978 odbyły się zorganizowane przez Oddział Toruński specjalne Kolokwia Fizyczne poświęcone problematyce naukowej związanej z działalnością Jabłońskiego. Referaty w ramach Kolokwiów wygłosili Tadeusz Skaliński z Warszawy, Alfons Kawski z Gdańska i Zdzisław Ruziewicz z Wrocławia. Oprócz tego z inicjatywy Oddziału Toruńskiego PTF został wydany specjalny zeszyt *Acta Physica Polonica*, zawierający dedykowane Jubilatowi 22 prace, których autorami są badacze z różnych ośrodków na świecie [116].

W maju 1979, odbyło się w Toruniu – zorganizowane przez Komisję Historii Fizyki pod przewodnictwem Romana Ingardena – Drugie Seminarium Historii Fizyki, na którym wygłoszono sześć referatów oraz przedstawiono wykonane przez Pracownię Historii Fizyki Biblioteki Głównej UMK opracowanie dotyczące działalności Mieczysława Wolfkego wraz ze spisem publikacji i wyborem literatury o nim [117].

W dniach 24-29.09.1979 odbył się w Toruniu XXVI Zjazd Fizyków Polskich organizowany przez Oddział Toruński pod przewodnictwem Łęgowskiego. W Zjeździe, którego temat przewodni brzmiał *Podstawowe badania fizyczne a Wszechświat* uczestniczyło około 700 osób. W ramach sesji specjalnej poświęconej 100. rocznicy urodzin Einsteina referat okolicznościowy wygłosił Roman Ingarden [118]. Pod koniec Zjazdu jego atmosferę zakłóciła wiadomość o tym, że uczestniczący w obradach prof. Aleksander Jabłoński wieczorem trzeciego dnia doznał wylewu. Przebywał przez kilka tygodni w szpitalu, ale rekonwalescencja przebiegała bardzo powoli – po upływie roku zmarł 9.09.1980. Jego pogrzeb odbył się 15.09.1980 na warszawskich Powązkach. Nad grobem przemawiali prof. Jerzy Pniewski w imieniu Zarządu Głównego PTF i Polskiej Akademii Nauk oraz

prof. Ryszard Bohr – rektor UMK i prof. Ryszard Bauer w imieniu Oddziału Toruńskiego PTF oraz Instytutu Fizyki UMK [119].

Jabłoński był silnie przywiązany do PTF. W przemówieniu, które wygłosił w 1969 roku z okazji 50-lecia PTF (na XXI Zjeździe Fizyków Polskich w Poznaniu) powiedział: *Przed wybuchem II wojny światowej ogół fizyków polskich przywiązywał do PTF ogromne znaczenie. Było rzeczą nie do pomyślenia, aby ktoś uchylał się od bezinteresownej pracy w PTF – praca ta uważana była za pracę dla dobra nauki polskiej, a tym samym dla dobra Polski* [120].

2.7. W końcówce epoki PRL

17.10.1980 odbyło się w Toruniu III Ogólnopolskie Seminarium Historii Fizyki na temat *Znaczenie Witelona w historii fizyki*. Główni prelegenci Roman S. Ingarden i Paweł Czartoryski wspólnie zaproponowali prowadzenie badań nad życiem i dziełem Witelona, pierwszego – jeszcze przed Kopernikiem – polskiego uczonego o europejskiej sławie. Jako pierwszy cel tych badań wskazali na konieczność dokonania tłumaczenia z łaciny na język polski słynnego traktatu Witelona *Perspektywa* oraz dokonanie opracowania krytycznego tego dzieła składającego się z dziesięciu ksiąg. Kilka miesięcy później w ramach Pracowni Historii Fizyki powstał interdyscyplinarny zespół złożony z profesora w Katedrze Filologii Klasycznej UMK Witolda Wróblewskiego, dwóch profesorów z Instytutu Fizyki UMK: Andrzeja Bielskiego i Romana Dygdały oraz okulisty ze Szpitala Wojewódzkiego w Toruniu i jednocześnie historyka okulistyki dr. hab. n.med. Lecha Bieganowskiego.

W dniach 29-30.01 oraz 2-4.02.1981 Oddział Toruński PTF zorganizował cykl pokazów doświadczeń fizycznych dla uczniów szkół średnich Polski Północnej, w którym uczestniczyło około 2000 osób. Nawiązując do 35. rocznicy pierwszego wykładu, wygłoszonego na UMK w Toruniu przez prof. Jabłońskiego i wykorzystując przygotowane pokazy Oddział zorganizował 31.01.1981, wraz z dyrekcją Instytutu Fizyki UMK oraz dziennikiem toruńskim *Nowości*, tzw. drzwi otwarte dla mieszkańców Torunia w ramach akcji *Byłem – Widziałem – Wiem*, w której umożliwiono zwiedzanie pracowni naukowych, obejrzenie pokazów i specjalnej wystawy [121].

Wprowadzenie w Polsce stanu wojennego w grudniu 1981 zahamowało na pewien czas działalność Oddziału, w wyniku czego w 1982 nie odbyły się tradycyjne wiosenne cykle pokazów doświadczeń fizycznych dla uczniów szkół średnich. W 1983 pokazy te wraz z wykładami powszechnymi były już organizowane. W październiku 1985 Oddział Toruński zorganizował Sesję Naukową poświęconą 100. rocznicy urodzin

Nielsa Bohra. Na Sesji Roman Ingarden wygłosił referat *Paradoksy Nielsa Bohra*. W tym samym miesiącu nastąpiła zmiana na stanowisku przewodniczącego Oddziału Toruńskiego, którym został Roman Ingarden. W czasie jego kadencji Oddział był współorganizatorem (wraz z Instytutem Fizyki UMK) międzynarodowego sympozjum o luminescencji molekularnej i fotofizyce, nawiązującego do 50. rocznicy opublikowania przez Jabłońskiego jego słynnego diagramu poziomów cząsteczki luminescującej. Staraniem Zarządu Oddziału referaty plenarne wygłoszone na tym sympozjum zostały opublikowane w specjalnym tomie *Acta Physica Polonica A* [122].

W październiku 1987 na Walnym Zgromadzeniu wybrano nowy Zarząd Oddziału Toruńskiego PTF, którego przewodniczącym został Stanisław Dembiński. W czasie tej kadencji nadal aktywnie działała Pracownia Historii Fizyki ulokowana na terenie Biblioteki Głównej UMK, nadzorowana przez Komisję Historii Fizyki PTF pod przewodnictwem profesora Ingardena. 19.04.1988 Komisja ta zorganizowała IV Seminarium Historii Fizyki na temat *Galileusz, Newton i Fahrenheit – trzy etapy rozwoju pojęcia temperatury*, w ramach którego odbyła się dyskusja okrągłego stołu dotycząca zagadnień związanych z opracowaniem tłumaczenia traktatu Witelona *Perspektywa*. Dyskusji tej przewodniczył prof. Paweł Czartoryski z Instytutu Historii Nauki, Techniki i Oświaty PAN. Z ramienia Oddziału Toruńskiego PTF brali w niej udział Roman Ingarden oraz członkowie zespołu w składzie: Andrzej Bielski, Lech Bieganowski, Roman Dygdała i Witold Wróblewski, którzy prowadzili prace nad tłumaczeniem i opracowaniem komentarzy do tego traktatu [123].

2.8. Oddział Toruński PTF w III Rzeczypospolitej

Doniosłym wydarzeniem w życiu Oddziału była uroczystość wręczenia dyplomu *doctor honoris causa* UMK prof. Stanisławowi Mrozowskiemu z USA, członkowi honorowemu PTF (29.06.1990) [124]. W październiku 1990 na Walnym Zebraniu wybrano nowy Zarząd Oddziału, którego przewodniczącym został Andrzej Bielski. W czasie tej kadencji Oddział był współorganizatorem Konferencji (19-24.08.1991) Międzynarodowej Grupy Badawczej ds. Nauczania Fizyki GIREP na temat *Układy odniesienia od Kopernika do Einsteina*. Przewodniczącym Komitetu Naukowego Konferencji był prof. Janusz Zakrzewski, prezes PTF, zaś funkcję przewodniczącej Komitetu Organizacyjnego pełniła Józefina Turło z Oddziału Toruńskiego [125]. W Konferencji uczestniczyło ponad 200 osób z wielu krajów, którzy uznali to spotkanie za wielki sukces organizatorów. W Sprawozdaniu z działalności PTF za okres od września 1991 do września 1993 znajduje się informacja, że Józefina

Turło (wspólnie z Magdaleną Staszal z Oddziału Warszawskiego) otrzymała nagrodę specjalną PTF za wybitny wkład w organizację Konferencji GIREP'91 w Toruniu. W tym samym Sprawozdaniu czytamy, że: *w Toruniu działa biblioteka PTF [...]. Zbiory czasopism naukowych zwiększyły się w 1992 roku o 16 woluminów. W Bibliotece dostępnych jest 25 bieżących tytułów czasopism naukowych* [126].

Wzorem poprzednich lat, w dniach 16-18.09.1991 Oddział zorganizował cykl pokazów doświadczeń fizycznych dla uczniów szkół średnich Polski Północnej połączony z wystawą pomocy dydaktycznych produkowanych przez firmę PHYWE z Getyngi [127].

W kolejnej kadencji (od października 1991) funkcję przewodniczącego Zarządu Oddziału Toruńskiego PTF pełnił Franciszek Rozpłoch. Godnym uwagi wydarzeniem z okresu tej kadencji było ukazanie się drukiem pierwszego tomu przekładu traktatu Witelona, dokonanego przez zespół powołany przez Komisję Historii Fizyki PTF. Tom ten zawiera tłumaczenie Księgi II i III *Perspektywy* wraz z obszernymi komentarzami [128]. Inne znamienne wydarzenie miało miejsce 21.05.1992 roku, kiedy prof. Jerzy Rayski z UJ, były przewodniczący Oddziału Toruńskiego, otrzymał godność *doctor honoris causa* UMK. Na Walnym Zebraniu w październiku 1993 wybrano nowy Zarząd Oddziału, którego przewodniczącym został Andrzej Bielski. Zgodnie z tradycją każdego roku organizowano pokazy doświadczeń dla uczniów szkół średnich, zaś w czerwcu odbywały się doroczne Sympozja Fizyki Matematycznej połączone z posiedzeniami Rady Redakcyjnej czasopisma ROMP. 30.09.1996 założyciel tego czasopisma i jego wieloletni redaktor naczelny, były przewodniczący Oddziału Toruńskiego, Roman Ingarden otrzymał tytuł *doctor honoris causa* UMK. W połowie 1997 roku, w wyniku wyborów na Walnym Zgromadzeniu nowym przewodniczącym Oddziału został Waław Bała.

Już na początku jego kadencji, w dniach 10-12.09.1997 został zorganizowany kolejny cykl pokazów dla szkół na temat *Fizyka i środowisko*. W pokazach tych wzięło udział ponad 4000 uczniów. Ważne wydarzenia, związane z jubileuszem 100-lecia urodzin Aleksandra Jabłońskiego miały miejsce w 1998 roku. Od 27 do 28 lutego odbyła się w Toruniu Ogólnopolska Sesja Naukowa zatytułowana *Fizyka polska u progu Trzeciego Tysiąclecia*, zorganizowana przez Oddział Toruński PTF, Komitet Fizyki PAN i Instytut Fizyki UMK [129]. Cieszyła się ona dużym zainteresowaniem w środowisku fizyków z całej Polski. Relacjonując tę Sesję prof. Katarzyna Chałasińska-Macukow, w tym czasie dziekan Wydziału Fizyki Uniwersytetu Warszawskiego napisała: *Największa sala Instytutu [Fizyki UMK] przez cały czas obrad wypełniona była po brzegi. Na Sali nie brakowało*

chyba nikogo, kto w polskiej fizyce zalicza się do czołówki. Nie zabrakło również młodzieży, którą reprezentowała liczna grupa doktorantów z różnych ośrodków akademickich [130].

Zjechali się oni do Torunia już dzień wcześniej, czyli 26 lutego, aby wziąć udział w Spotkaniu FAMO (Fizyka Atomowa, Molekularna i Optyczna), na którym referaty dotyczące prac własnych przedstawili w formie sesji plakatowej najmłodszy fizycy z całej Polski pracujący w dziedzinach objętych skrótem FAMO. Łącznie przedstawiono 70 plakatów. W ramach Sesji odbyła się dyskusja na temat planów rozwojowych fizyki w Polsce w nadchodzącym stuleciu. Ponadto odbyło się spotkanie uczestniczących w Sesji dziekanów i dyrektorów Instytutów Fizyki, którzy postanowili odtąd spotykać się regularnie.

Innym jubileuszowym wydarzeniem w 1998 roku było zorganizowane przez Oddział Toruński PTF wspólnie z Redakcją ROMP 30. Międzynarodowe Sympozjum Fizyki Matematycznej (26-30.05.1998).

W tym samym roku Oddział Toruński PTF współorganizował (wspólnie z Instytutem Fizyki UMK) międzynarodową konferencję *The Jabłoński Centennial Conference on Luminescence and Photophysics* (23-27.07.1998) z udziałem ponad 250 fotofizyków i fotochemików z całego świata. Referaty plenarne zostały opublikowane w styczniu 1999 roku [131]. Wielką atrakcją Konferencji był referat, który wygłosił Shuji Nakamura, nazywany „ojcem niebieskiej optoelektroniki”, który w 2014 roku otrzymał Nagrodę Nobla za wynalezienie półprzewodnikowej diody elektroluminescencyjnej (LED).

W czerwcu 1999 na Walnym Zebraniu wybrano nowy Zarząd Oddziału Toruńskiego; na przewodniczącego wybrano Andrzeja Bielskiego. W tym czasie Oddział Toruński liczył 86 członków [132]. W dniach 1-3.09.1999 Oddział zorganizował w Toruniu wspólnie z Instytutem Fizyki UMK międzynarodowe warsztaty *International Workshop on Atomic Interactions in Laser Fields*, w których uczestniczyło ponad 100 osób z wielu krajów europejskich, USA i Japonii. Po zakończeniu warsztatów z inicjatywy prof. Tomasza Dohnalika z UJ odbyło się kolejne Spotkanie FAMO, na którym postanowiono podjąć wspólne działania w celu utworzenia w Polsce laboratorium, mogącego prowadzić badania w tak nowoczesnych dziedzinach jak fizyka zimnych atomów i kondensaty Bosego-Einsteina. Kilka tygodni później podczas XXXV Zjazdu Fizyków Polskich w Białymstoku (19-24.09.1999) dyskusja na ten temat była kontynuowana z udziałem przedstawicieli Zarządu Oddziału Toruńskiego PTF i Dyrekcji Instytutu Fizyki UMK. Kolejne spotkanie dyskusyjne odbyło się 10.06.2000 w Instytucie Fizyki UMK, które ostatecznie doprowadziło do wspólnego wystąpienia o grant inwestycyjny, umożli-

wiający stworzenie Krajowego Laboratorium KL FAMO w Toruniu [133].

2.9. Oddział Toruński PTF na początku Trzeciego Tysiąclecia

Starania te zakończyły się sukcesem, gdyż 26.03.2001 Komitet Badań Naukowych przyznał dotację inwestycyjną (6 mln zł) na zakup aparatury dla KL FAMO, które oficjalnie zostało utworzone decyzją Senatu UMK 24.04.2001.

Ważnym przedsięwzięciem organizacyjnym tej kadencji Zarządu Oddziału Toruńskiego PTF był XXXVI Zjazd Fizyków Polskich, który odbył się w Auli UMK w Toruniu (17-20.09.2001). Przewodniczącym Komitetu Organizacyjnego był Andrzej Bielski. W Zjeździe wzięło udział ponad 400 osób. Ze strony Oddziału Toruńskiego referaty plenarne wygłosili Stanisław Chwirot o zderzeniach elektron-atom oraz Włodzisław Duch na temat fizyki umysłu. Wśród wielu referatów plenarnych uwagę uczestników wzbudził referat prof. Wojciecha Gawlika, przewodniczącego Rady Naukowej KL FAMO na temat *Fizyka zimnej materii – temperatury niższe niż w Kosmosie*. Wyraził on nadzieję, że dzięki powstaniu KL FAMO będzie można prowadzić w Polsce prace w zakresie fizyki ultrazimnych atomów oraz inżynierii stanów kwantowych [134]. Uroczyste otwarcie KL FAMO nastąpiło 11.05.2002 z udziałem rektora UMK, prezesa Zarządu Głównego PTF, przedstawicieli Wydziału III PAN oraz KBN [135]. W listopadzie 2002 Oddział Toruński PTF liczył 108 członków.

Na jesieni 2004 roku Andrzej Bielski ustąpił ze stanowiska przewodniczącego Zarządu Oddziału Toruńskiego PTF. Nowym przewodniczącym na kadencję 2005/2007 został Ryszard Trawiński. W dniach 21-24.04. 2005 w ramach V Toruńskiego Festiwalu Nauki i Sztuki członkowie Oddziału przeprowadzili na Rynku Staromiejskim powtórkę historycznego eksperymentu Ottona von Guerickego z półkulami magdeburskimi. Pokaz ten oglądało ponad 3000 osób i w ocenie lokalnej prasy było to najbardziej spektakularne wydarzenie Festiwalu. Oprócz tego Zarząd Oddziału zorganizował kilka wykładów popularnych związanych ze Światowym Rokiem Światła. Po jednym z tych wykładów, 17.11.2005 na skwerze przed budynkiem Instytutu Fizyki UMK posadzono trzy dęby oraz umieszczono pokazanych rozmiarów kamień, na którym wmurowano tablicę z napisem: *W Światowym Roku Światła ten kamień i trzy dęby: Atom, Elektron i Kwant potomnym zostawiamy. Fizycy UMK, 17 listopada 2005.*

Ze sprawozdania Zarządu Głównego PTF wynika, że w grudniu 2006 Oddział Toruński liczył 100 członków [136]. Doniosłe wydarzenie w życiu Oddziału

miało miejsce 2.03.2007, kiedy okazało się, że zespół kierowany przez Wojciecha Gawlika z Uniwersytetu Jagiellońskiego uzyskał w Krajowym Laboratorium FAMO w Toruniu kondensat Bosego-Einsteina w układzie atomów rubidu [137]. Temu wydarzeniu było poświęcone specjalne posiedzenie naukowe Oddziału.

W kolejnych kadencjach Zarządu Oddziału Toruńskiego funkcje przewodniczącego pełnili: Grzegorz Karwasz (2007-2009), Janusz Szatkowski (2010-2012), Paweł Schröder (2013-2015), Franciszek Rozpłoch (2016-2018) i Michał Pawlak (od 2019).

Literatura

- [1] Z. Mizgier „Powstanie i rozwój Polskiego Towarzystwa Fizycznego” cz. I *Postępy Fizyki* **28**, 361 (1977).
- [2] „Sprawozdanie Oddziału Wileńskiego”, w *Sprawozdania i Prace Polskiego Towarzystwa Fizycznego*, t. I, 17 (1923). (dalej *Sprawozdania i Prace...*).
- [3] Z. Mizgier „Powstanie i rozwój Polskiego Towarzystwa Fizycznego” cz. II *Postępy Fizyki* **29**, 67 (1978).
- [4] *Sprawozdania i Prace...*, t. I, 17 (1923)
- [5] S. Landau-Ziemecki „Śp. Hipolit Władysław Piwnikiewicz”, *Sprawozdania i Prace...*, t. IV, 5 (1925).
- [6] B. Rydzewski *Wydział Matematyczno-Przyrodniczy Uniwersytetu Stefana Batorego w latach 1919–1929 Wilno 1931*, 37-38.
- [7] *Sprawozdania i Prace...* t. I, 18 (1923).
- [8] J. Falkowska „O przepływie cieczy lepkiej przez otwór w ścianie płaskiej” *Sprawozdania i Prace...* t. II, z.1, 27 (1924).
- [9] *Spis wykładów i skład Uniwersytetu w roku akademickim 1921/22 Wilno 1922*, 48.
- [10] W. Iwanowska „Okres wileński” w *Władysław Dziewulski (1878–1962)* red. C. Iwaniszewska, PWN, Warszawa-Poznań-Toruń 1978, 27.
- [11] „Sprawozdanie z działalności PTF w okresie 1922-24, Oddział Wileński” w *Sprawozdania i Prace*, t. II, z.IV, 57-58.
- [12] *ibidem* 59.
- [13] „Drugi Zjazd Fizyków Polskich” w *Sprawozdania i Prace...* t.III, 45 (1923).
- [14] J. E. Dmochowski „Historia Szkolnej Pracowni Przyrodniczej w Wilnie (w 75. rocznicę powstania)” *Postępy Fizyki* **48**, 57-70 (1997).
- [15] A. Zawadzka, *Opowieść o drużynie Jadze – Harcmistrzyni Rzeczypospolitej: Jadwiga Falkowska 1889–1944*, Warszawa 1984; A. Zawadzka, *Gawędy o tych, które przewodziły* cz. 1 Olga Małkowska, *Jadwiga Falkowska, Józefina Łapińska, Jadwiga Zwolakowska*, wyd. 2, Warszawa 2001.
- [16] „III Zjazd Fizyków Polskich we Lwowie, 26-29 IX 1926” *Sprawozdania i Prace...*, t. IV, 100-119 (1926).
- [17] J. E. Dmochowski, *op. cit.* 68.
- [18] *Sprawozdanie z działalności Polskiego Towarzystwa Fizycznego za czas od 30 września 1924 do 1 października 1928* w *Sprawozdania i Prace*, t.IV, z. 1, 127-128 (1929).
- [19] Z. Mizgier *op. cit.*[3].
- [20] W. Iwanowska *op. cit.* [10] 27.
- [21] „IV Zjazd Fizyków Polskich w Wilnie 29 IX – 1 X 1928” w *Sprawozdania i Prace...* t. IV, 102-119 (1929).
- [22] S. Szczeniowski „IV Zjazd Fizyków Polskich” *Mathesis Polska* **3**, 130-141 (1928).
- [23] I. Wasiutyńska „Wrażenia z IV Zjazdu Fizyków Polskich” *Mathesis Polska* **3**, 141-143 (1928).
- [24] Cz. Reczyński „IV Zjazd Fizyków Polskich” *Wszechświat* **26**, 349-350 (1928).
- [25] A.K. Wróblewski, *Historia fizyki w Polsce* PWN, Warszawa 2020, s. 287.
- [26] I. Wasiutyńska *op. cit.* 142.
- [27] Z. Mizgier *op. cit.* [3], 76.
- [28] *ibidem* 77.
- [29] *Fizyka i Chemia w Szkole* **4**, (1), 110 (1932).
- [30] Z. Mizgier *op. cit.* [3] 92.
- [31] Wł. Dziewulski „Korespondencja” *Urania* **21** (7-8), 122 (1950).
- [32] *Nowe opracowanie „Zasad fizyki” Augusta Witkowskiego*, t. 1, oprac.: W. Dziewulski, J. Patkowski, W. Staszewski, J. Weyssenhoff, Wydawnictwo Kasy im. Józefa Mianowskiego, Warszawa 1929.
- [33] *Księga Pamiątkowa XIII Zjazdu Lekarzy i Przyrodników w Wilnie 26-29 września 1929 pod protektoratem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Prof. Ignacego Mościckiego*, red. W. Dziewulski, J. Patkowski, W. Staszewski, J. Weyssenhoff, Wydawnictwo Kasy im. Józefa Mianowskiego, Warszawa 1929.
- [34] *Fizyka i Chemia w Szkole* **5**, (1933).
- [35] E. Tylińska “The revival of the Vilnius University in 1919: Historical conditions and importance for Polish science” w *The Global and the Local: The history of science and the cultural integration in Europe, Proceedings of the 2nd ICESHs (Cracow, September 6-9, 2006)*, (red.) by M. Kokowski, 902.
- [36] W. Staszewski, A. Dmochowski „Kształcenie nauczycieli fizyki” *Fizyka i Chemia w Szkole* **4**, 12 (1933).

- [37] *Sprawozdanie Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego i Studium Rolniczego USB za rok ak. 1934/35*, Wilno 1936, 15.
- [38] *Sprawozdanie Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego i Studium Rolniczego USB za rok ak. 1935/36*, Wilno 1937, 20.
- [39] *Lista członków PTF wg. stanu z dn. 1.12.1937*, Ulotka 8, Drukarnia „Odrodzenie”, 5+1 nlb (kserokopia Archiwum PTF), cytowane za [3].
- [40] *Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1936/37*, Wilno 1937, 32-33.
- [41] *Sprawozdanie Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego i Studium Rolniczego USB za rok ak. 1936/37*, Wilno 1937, 17.
- [42] L. Wertenstein, „VIII-my Zjazd Fizyków Polskich” *Wszechświat*, 7, 223-224 (1936) [cytowane za [25].
- [43] Z. Mizgier, op.cit [3], 81.
- [44] *Sprawozdanie Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego i Studium Rolniczego USB za rok ak. 1936/37*, Wilno 1937, 18.
- [45] S. Szczeniowski, „Budowa jądra atomowego” *Przegląd Elektrotechniczny* 16 (1937).
- [46] S. Szczeniowski, „Izotopy i ciężka woda” *Przegląd Elektrotechniczny* 13 (1937).
- [47] S. Szczeniowski, „Hipoteza istnienia neutrina i jej zastosowania” *Prace Matematyczno-Fizyczne Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie* 46 (1938).
- [48] W. Iwanowska, op. cit. [], 27.
- [49] K. Szymborski, „Rozmowa ze Szczepanem Szczeniowskim” *Postępy Fizyki* 35, 405 (1984).
- [50] Wł. Dziewulski, „Wspomnienie o Prof. dr Józefie Patkowskim” *Postępy Fizyki* 10, 501 (1959).
- [51] A. Witkowski, *Zasady fizyki*, t. 2: *Ciepło i fizyka cząsteczkowa*, oprac. W. Dziewulski, J. Patkowski, S. Szczeniowski, J. Weyssenhoff, wyd. 3, Warszawa 1948.
- [52] A. Ulińska, *Państwowe Liceum im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Wilnie, 1938–1939*, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza, Białystok 1996.
- [53] A. Jabłoński, „O konieczności zorganizowania w Polsce badawczego Instytutu Fizyko-Technicznego” *Nauka Polska* 4, 287 (1935).
- [54] J. Patkowski, S. Szczeniowski, „Śp. Waław Dziewulski” *Acta Physica Polonica* 7103 (1939).
- [55] L. Sosnowski, „IX Zjazd Fizyków Polskich” *Mathesis Polska* 12, 81 (1938).
- [56] Z. Mizgier, op.cit [3] 86,89
- [57] A. K. Wróblewski, „Fizyka wysokich energii w Polsce: pierwsze 50 lat” *Postępy Fizyki* 44, 153 (1993).
- [58] K. Szymborski, op.cit. [49].
- [59] P. Łossowski, *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku, dokumenty i materiały* Wydawnictwo Interlibro, Warszawa 1991, 13.
- [60] Z. Mizgier, „Powstanie i rozwój Polskiego Towarzystwa Fizycznego” cz. III „Z dziejów fizyki polskiej w okresie 1939–1945” *Postępy Fizyki* 34, 162 (1978).
- [61] L. Zasztowt, „Materiały dotyczące tajnego nauczania na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1945” *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 38 (4), 71 (1993).
- [62] A. Hrynkiewicz, „Henryk Niewodniczański jako fizyk jądrowy” *Postępy Fizyki* 20, 135 (1969).
- [63] Z. Mizgier i J. Niementowski, „Powstanie i rozwój Polskiego Towarzystwa Fizycznego” cz.IV „Okres 1945–1975” *Postępy Fizyki* 38, 127 (1987).
- [64] D. Jabłońska-Fraćkowiak, *Na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w latach 1946–1966*, Wydawnictwo UMK, Toruń 2006, 53.
- [65] A. Jabłoński, „Fotoluminescencja kryształów” *Postępy Fizyki* 1, 249 (1950).
- [66] „XIII Zjazd Fizyków Polskich w Krakowie 4 XII–9 XII 1950” *Postępy Fizyki* 1, 148 (1951).
- [67] J. Rzewuski, „Wspomnienia” *Postępy Fizyki*, 50, 75 (1999)
- [68] L. Infeld, *Szkice z przeszłości PIW*, Warszawa 1964, 196.
- [69] Archiwum UMK, akta osobowe Jana Rzewuskiego, sygn. K-1.
- [70] „Wywiad z Profesorem Jerzym Rayskim” w *O fizyce i innych naukach ścisłych w Wilnie, Toruniu i gdzie indziej* red. R. Ingarden, Kalemka, Wydawnictwo UMK, Toruń 2005, 147.
- [71] „Kronika” *Postępy Fizyki* 4 246 (1953).
- [72] „Prace referowane na XIV Zjeździe Fizyków Polskich” *Postępy Fizyki* 4 251 (1953).
- [73] „Kronika” *Postępy Fizyki* 4 402-403 (1953).
- [74] „Kronika” *Postępy Fizyki* 5 403 (1954).
- [75] „Kronika” *Postępy Fizyki* 6 156 (1955).
- [76] *ibidem* 360.
- [77] *Ibidem* 362.
- [78] T. Skaliński, „I Konferencja Optyki Atomowej i Molekularnej” *Postępy Fizyki* 7, 63 (1956).
- [79] „Kronika” *Postępy Fizyki* 7, 567 (1956).
- [80] Z. Mizgier, J. Niementowski, op. cit. [63] 143.
- [81] Archiwum UMK, akta osobowe Jerzego Rayskiego, sygn. K-8.
- [82] „Kronika – Oddział Toruński” *Postępy Fizyki* 9, 358-359 (1958).
- [83] „XV Zjazd Fizyków Polskich” *Postępy Fizyki* 9, 99-100 (1958).

- [84] „Walne Zgromadzenie PTF” *Postępy Fizyki* **9**, 108-109 (1958).
- [85] T. Skaliński, „35 lat działalności naukowej prof. Aleksandra Jabłońskiego” *Postępy Fizyki* **11**, 127 (1960).
- [86] „Kronika – Trzydziestopięciolecie pracy naukowej prof. Jabłońskiego” *Postępy Fizyki* **10**, 367 (1959).
- [87] „Kronika – XVI Zjazd Fizyków Polskich” *Postępy Fizyki* **10**, 717 (1959).
- [88] „Kronika – Walne Zgromadzenie PTF” *Postępy Fizyki* **10**, 722 (1959).
- [89] Z. Mizgier, J. Niementowski, *op. cit.* [63] 137.
- [90] „Komunikat Zarządu Głównego” *Postępy Fizyki* **12**, 254 (1961).
- [91] „Polskie Towarzystwo Fizyczne – Oddział Toruński” *Postępy Fizyki* **13**, 113 (1962).
- [92] A. Jabłoński „O nekterych problemech z oboru fotoluminiscence roztoku” *Pokroki Matematyku a Fyziku a Astronomie* **5**, 273 (1962). Oryginał polski *Postępy Fizyki* **13**, 15 (1962).
- [93] „Jubileusz Jednoty Ceskoslovenskych Matematiku a Fyziku” *Postępy Fizyki* **13**, 683 (1962).
- [94] „Polskie Towarzystwo Fizyczne Oddział Toruński” *Postępy Fizyki* **14**, 269-270 (1963).
- [95] „Komunikaty PTF” *Postępy Fizyki* **15**, 86 (1964).
- [96] „Tablica pamiątkowa ku czci A. A. Michelsona” *Postępy Fizyki* **15**, 85 (1964).
- [97] J. Szudy, A. Bielski, *Aleksander Jabłoński (1898–1980) – fizyk, muzyk, żołnierz*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2010, 488.
- [98] Z. Mizgier, J. Niementowski, *op. cit.* 134.
- [99] „Międzynarodowa Konferencja Luminescencyjna w Toruniu” *Postępy Fizyki* **25**, 85 (1964).
- [100] “Proceedings of the International Conference on Luminescence held at Toruń, September 1963” *Acta Physica Polonica* **26**, 309-893 (1964).
- [101] A. Kastler, „Le Congres de Luminescence de Toruń”, *Les Lettres Francaises*, No 1000 (1963) [Archiwum UMK, Spuścizna A. Jabłońskiego, Wycinki prasowe 1963].
- [102] „Lista członków Polskiego Towarzystwa Fizycznego według stanu na dzień 31 maja 1964” *Postępy Fizyki* **15**, 569-583 (1964).
- [103] „Kronika: Oddział Toruński” *Postępy Fizyki* **17**, 342 (1966).
- [104] D. Jabłońska-Fraćkowiak, *op. cit.* [64] 111.
- [105] „Kronika: Oddział Toruński” *Postępy Fizyki* **17**, 692 (1966).
- [106] „Uniwersytet Warszawski jest moją *Alma Mater* – rozmowa ze Stanisławem Mrozowskim przeprowadzona przez Józefa Heldta” *Postępy Fizyki* **42**, 651 (1991)
- [107] „Kronika: Biblioteka PTF w Toruniu” *Postępy Fizyki* **22**, 298-299 (1971).
- [108] Z. Mizgier, J. Niementowski, *op. cit.* [63].
- [109] T. Skaliński, „Aleksander Jabłoński (w 70. rocznicę urodzin)” *Postępy Fizyki* **19**, 445 (1968).
- [110] “Offered to Aleksander Jabłoński in celebration of his 70th birthday by his friends and pupils” *Acta Physica Polonica* **34** (4), 579-768 (1968).
- [111] „Sprawozdanie Sekretarza Zarządu Głównego PTF za okres od 12 IX 1967 do 31 VIII 1969” *Postępy Fizyki* **21**, 310-313 (1970).
- [112] “Kronika: Reports on Mathematical Physics” *Postępy Fizyki* **22**, 298 (1971).
- [113] „Biblioteka Polskiego Towarzystwa Fizycznego w Toruniu otwarta” *Postępy Fizyki* **23**, 450-451 (1972); *ibidem* „Regulamin Biblioteki Polskiego Towarzystwa Fizycznego ufundowanej przez Mrozowskiego”.
- [114] „Komisja Historii Fizyki” *Postępy Fizyki* **28**, 461-463 (1977).
- [115] „PTF: Skład Zarządów i lista członków Oddziałów PTF (stan w końcu października 1978)” *Postępy Fizyki* **30**, 205-206 (1979).
- [116] J. Szudy, A. Bielski, *op. cit.* [97] 544-546.
- [117] „II Seminarium Historii Fizyki” *Postępy Fizyki* **31**, 196 (1980).
- [118] H. Męczyńska, „XXVI Zjazd Fizyków Polskich” *Postępy Fizyki* **32**, 177-178 (1980).
- [119] J. Szudy, A. Bielski, *op. cit.* [97] 550 – 552.
- [120] A. Jabłoński, „Wspomnienia o działalności PTF” *Postępy Fizyki* **21**, 321-324 (1970).
- [121] H. Męczyńska, „Jubileusz 35-lecia ośrodka toruńskiego fizyki” *Postępy Fizyki* **32**, 430-431 (1981).
- [122] “International Symposium on Molecular Luminescence and Photophysics, Toruń, September 2-5, 1986” *Acta Physica Polonica A* **71**, 657-850 (1987).
- [123] „Seminarium Historii Fizyki” *Postępy Fizyki* **39**, 476-477 (1988).
- [124] J. Turło, „Stanisław Mrozowski doktorem h.c. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika” *Postępy Fizyki* **42**, 473-476 (1991).
- [125] J. Turło, „Układy odniesienia od Kopernika do Einsteina: Międzynarodowa Konferencja GI-REPU (Toruń 1991)” *Postępy Fizyki* **44**, 411-413 (1993).
- [126] „Sprawozdanie z działalności PTF w okresie od września 1991 do września 1993” *Postępy Fizyki* **45**, 89-96 (1994).
- [127] J. Turło, „Toruńskie pokazy doświadczeń” *Postępy Fizyki* **43**, 96 (1992).
- [128] *Witelona Perspektywy Księga II i III* wstęp, preklad i komentarz: L. Bieganowski, A. Bielski,

- R. Dygdała, W. Wróblewski, Ossolineum, Wrocław 1991.
- [129] *Fizyka polska u progu Trzeciego Tysiąclecia: Sesja naukowa z okazji stulecia urodzin Aleksandra Jabłońskiego*, red. J. Szudy, Wydawnictwo UMK, Toruń 1998.
- [130] K. Chałasińska-Macukow, „Fizyka u progu trzeciego Tysiąclecia” *Postępy Fizyki* **49**, 283 (1998).
- [131] “Proceedings of the Jabłoński Centennial Conference on Luminescence and Photophysics, Toruń, July 23-27, 1998” *Acta Physica Polonica A* **95**, 3–196 (1999).
- [132] „Kronika: Liczba członków PTF” *Postępy Fizyki* **50**, 216 (1999).
- [133] T. Dohnalik, „Krajowe Laboratorium FAMO w Toruniu” *Postępy Fizyki* **52**, 335 (2001).
- [134] M. Łukaszewski, „XXXVI Zjazd Fizyków Polskich” *Postępy Fizyki* **53**, 41 (2002).
- [135] J. Turło, Krajowe Laboratorium FAMO w Toruniu” *Postępy Fizyki* **53**, 255 (2002).
- [136] „Kronika: Liczba członków PTF” *Postępy Fizyki* **58**, 46 (2007).
- [137] W. Gawlik, W. Jastrzębski, A. Noga, J. Zachorowski, M. Zawada, „Pierwszy polski kondensat Bosego-Einsteina” *Postępy Fizyki* **58**, 156 (2007).